Together with®

भाग-3

दिव्यम्

संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

अध्यापक-निर्देशिका

- अनुवादः
- पाठ-योजना
- उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)
- प्रश्नपत्रम् (Test Papers)
- अभ्यास-प्रश्नपत्रम् (Model Test Papers)
- उत्तराणि (अभ्यास-प्रपत्राणि व्याकरण-प्रपत्राणि च)

रचना सागर प्रा० लि०

4583 / 15, दरियागंज, नई दिल्ली - 110 002
पोस्ट ऑफिस बॉक्स 7226
दूरभाष 011 - 4358 5858, 2328 5568
फैक्स 011 - 2324 3519
Email info@rachnasagar.in; rachnasagar@hotmail.com
editorial@rachnasagar.in; order@rachnasagar.in
export@rachnasagar.in
Web www.rachnasagar.in
Import-Export License No. 0501009426

ISBN 978-93-87984-83-7
© Reserved with the publishers

विषय-सूची

क्रम सं०	पाठनाम	पृष्ठ
प्रथमः पाठः	स्वास्थ्यैव धनम् (विधिलिङ्लकारस्य पुनरावृत्तिः)	3
द्वितीयः पाठः	पुनर्मूषको भव (क्त्वा, तुमुन्, ल्यप् प्रत्ययाः)	6
तृतीयः पाठः	अपूर्वः त्यागः (विशेषण-विशेष्यः)	9
चतुर्थः पाठः	तुलस्याः महत्ता	12
पञ्चमः पाठः	पीयूष-बिन्दवः (श्लोकाः)	16
षष्ठः पाठः	चाणक्यः चन्द्रगुप्तः च (क्त, क्तवतु प्रत्ययः)	19
सप्तमः पाठः	वासुदेवस्य दूतकर्म (अव्यय-प्रकरणम्)	22
अष्ठमः पाठः	अमूल्यः समयः	25
नवमः पाठः	पर्यावरणरक्षकाः	32
दशमः पाठः	लोभः पापस्य कारणम् ('शतृ' प्रत्ययः)	35
एकादशः पाठः	भारतीयाः नार्यः (स्वर-सन्धिः)	38
द्वादशः पाठः	गीतायाः माहात्म्यम् (श्लोकाः)	42
त्रयोदशः पाठः	सन्मित्रम्	45
चतुर्दशः पाठः	राजा भोजः (समासप्रकरणम्)	49
पञ्चदशः पाठः	अविस्मरणीया गोवायात्रा (पत्रलेखनम्)	52
षोडशः पाठः	समशीलेषु विभाति मैत्री ('स्म' प्रकरणम्)	55
	परिशिष्टः (चित्रवर्णनम्, अपठित-अवबोधनम्, पत्रलेखनम्)	63
	प्रश्नपत्रम् (Test Paper)	65
	अभ्यास-प्रश्नपत्रम् (Model Test Paper)	69
	उत्तराणि (अभ्यास-प्रपत्राणि व्याकरण-प्रपत्राणि च)	82

अनुवादः

(अध्यापक जी कक्षा में प्रवेश करते हैं। सभी विद्यार्थी उठकर अध्यापक को नमस्कार करते हैं। अध्यापक विद्यार्थियों को देखकर पूछते हैं।)

अध्यापक – क्या सभी विद्यार्थी उपस्थित हैं?

एक छात्र – गुरुवर! संजीव नहीं आया।

अध्यापक – क्यों? उसके घर में सब कुशल तो है?

राजीव – नहीं गुरुवर! वह तो मौसमी बुखार से पीड़ित है। इसलिए विद्यालय नहीं आया।

अध्यापक – यह जानकर दुख हुआ। हमें स्वास्थ्य के नियमों का पालन अवश्य करना चाहिए।

ध्रुव – गुरुवर! वे कौन से नियम हैं? हम सब जानना चाहते हैं।

अध्यापक – संस्कृत साहित्य में आयुर्वेद शास्त्र का एक ग्रंथ है। उसी ग्रंथ में स्वास्थ्य के विषय में विस्तारपूर्वक वर्णन किया गया है।

प्रकाश – गुरुवर! ग्रंथ का क्या नाम है और इस ग्रंथ की रचना किसने की?

अध्यापक – यह महान ग्रंथ महर्षि चरक द्वारा रचित है। ग्रंथ का नाम 'चरक संहिता' है। आज भी चिकित्सक इस ग्रंथ को अपने ज्ञान में वृद्धि के लिए पढ़ते हैं। स्वास्थ्य ही धन है। शरीर से स्वस्थ लोग ही सुखपूर्वक रहने, पढ़ने, खेलने, धन कमाने तथा देश की उन्नति करने में समर्थ होते हैं।

अनादिका – स्वास्थ्य की रक्षा के लिए हमें क्या करना चाहिए?

अध्यापक – सर्वप्रथम व्यक्ति को सूर्योदय से पूर्व उठना चाहिए। नित्य क्रिया करके व्यायाम करना चाहिए। स्वास्थ्य के लिए व्यायाम अति आवश्यक है। स्वच्छ जल से स्नान करके स्वच्छ वस्त्र धारण करने चाहिए। बार-बार, असमय तथा अस्वच्छ स्थान पर भोजन नहीं करना चाहिए। बासी भोजन कभी नहीं खाना चाहिए। ऐसा भोजन स्वास्थ्य के लिए हानिकारक होता है। सदैव स्वास्थ्यवर्धक खाद्य पदार्थ ही खाने चाहिए। रात्रि के समय ही सोना चाहिए। स्वस्थ शरीर हेतु मन की शुद्धि भी आवश्यक है। अतः लोगों को ईश्वर, आचार्यों, गुरुजनों एवं वृद्धजनों की वंदना (पूजा) करनी चाहिए। मन की शुद्धता के लिए सदा सत्य बोलना चाहिए, प्रिय बोलना चाहिए तथा सज्जनों की संगति करनी चाहिए। नियमों का उल्लंघन नहीं करना चाहिए। सभी प्राणियों को भाई के समान समझना चाहिए।
इन नियमों का पालन करके लोग सदैव मन तथा शरीर से स्वस्थ हो सकते हैं। स्वस्थ नागरिकों से देश भी उन्नति करता है।

सभी विद्यार्थी – आज हमें यह ज्ञान प्राप्त हुआ कि स्वास्थ्य ही धन है।

अध्यापक – स्वस्थ हो। चिरायु हो।

(स्वास्थ्य चक्र)

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणाम् बौद्धिक विकासमः भवतु।
- छात्राणां वाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां चिन्तनात्मशक्तेः ज्ञानात्मकशक्तेः विकासः।
- छात्राः संस्कृतभाषायां वार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवन्तु एतदर्थं संवादविधेः ज्ञानम्।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतभाषायाः वार्तालापं माध्यमेन भाषायां शब्द ज्ञानस्य प्रयोगम् कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- प्रथम–मध्यम–उत्तमपुरुषाणां प्रयोगः कथं भवति इति ज्ञातुं समर्थाः भवेयुः।
- संवादस्य किं प्रयोजनम् इति ज्ञातुं समर्थाः भवेयुः।
- आयुर्वेदस्य जीवने किं महत्त्वं इति ज्ञातुं समर्थाः भवेयुः।
- जीवनं स्वस्थं कथं भवति इति विजानीयुः।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति

- छात्राः पूर्व कक्षायां विधिर्लिंगलकारस्य ज्ञानं प्राप्नोति।
- शिक्षिका पूर्वज्ञानाधारितप्रश्नानां माध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–
  छात्रा! भवन्तः कदाचित् केन अपि रोगेण ग्रस्ताः अभवनम्।
  (छात्राः स्वेच्छया उत्तरं दास्यन्ति)
  छात्राणां उत्तरेण अग्रे गमिष्यामः।
- रोगनिवारणार्थं किं कुर्याम्?
- जीवनस्य स्वस्थ्यार्थं किं कुर्याम्?
  (छात्राः यथा संभवं उत्तरं दास्यन्ति)
  (एवं प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयं प्रति गमिष्यामः।)

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे विधिर्लिंगलकारस्य प्रयोगेन छात्राः वार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- जीवने स्वस्थशरीराय किम्-किम् आवश्यकम् भवति एतदर्थं स्वास्थ्य चक्रम् बोधः।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- कठिनशब्दानां मौखिक-लिखित-अभिव्यक्तिः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।

यथा– (*i*) कः प्रविशति? (*ii*) अध्यापकः कुत्र प्रविशति?
(*iii*) के शृण्वन्ति? (*iv*) प्रविशति इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?
(*v*) प्रविशति अत्र कः लकारः?

क्रियाकलापः

- कक्षा युग्मरूपेण विभक्ता भविष्यति। छात्राः संवादरूपेण अस्य पाठस्य अभिनयं करिष्यन्ति।
- आयुर्वेदस्य जीवने किं महत्त्वम् इति विषयम् अधिकृत्य भाषण प्रतियोगिता।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 6, 7 मूल्यपरकप्रश्नाः कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (क) केषु (*ii*) (ग) कान् (*iii*) (ग) कीदृशम् (*iv*) (क) कस्मै (*v*) (ख) कैः
2. (*i*) ऋतुज्वरेण (*ii*) (महर्षिणा) चरकेण (*iii*) व्यायामम् (*iv*) मनसः (*v*) नियमान्
3. (*i*) चरकसंहितायां: स्वास्थ्यस्य विषये विस्तरेण वर्णितम्।
   (*ii*) शरीरेण स्वस्थाः जनाः सुखम् अधिगन्तुम्, पठितुम्, क्रीडितुम्, धनम् अर्जितुं देशं च उन्नयितुं समर्थाः भवन्ति।
   (*iii*) नरः ईश्वरम्, आचार्यान् गुरून् वृद्धान् च अर्चयेत्।
   (*iv*) पर्युषितं भोजनं न खादेत्।
   (*v*) मनसः शुद्धये सदा सत्यं वदेयुः, प्रियं वदेयुः सज्जनानां संगतिं च कुर्युः।
4. (*i*) खादेयुः (*ii*) कुर्युः (*iii*) स्यात् (*iv*) धारयेयुः (*v*) भिन्देत
5. (*i*) स्वस्थाः (*ii*) स्वच्छेन (*iii*) पर्युषितम् (*iv*) शुद्धम् (*v*) आवश्यकम्
6.

शरीरम्	वपुः
गुरुः	आचार्यः
जलम्	वारि
रात्रौः	नक्तम्
मुहुर्मुहुः	पुनः पुनः
स्वच्छम्	निर्मलम्

7. (*i*) छात्राः प्रातःकाले उतिष्ठित्वा पठेयुः। (*ii*) त्वं समयेन विद्यालयम् आगच्छेः।
   (*iii*) वयं पर्यावरणं रक्षेम। (*iv*) अहं श्वः मात्रा सह गृहं गमिष्यामि।
   (*v*) ते बुद्धिमन्तः छात्राः सन्ति।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।
2. (*i*) अस्मिन् चित्रे एकः चिकित्सकः तिष्ठति। (*ii*) सः रुग्णायाः बालिकायाः निरीक्षणं करोति।
   (*iii*) चिकित्सकः रोगान् दूरीकरोति। (*iv*) बालिका स्वस्था भविष्यति।
   (*v*) चिकित्सकः बालिकायै औषधिं यच्छति।

स्वमूल्याङ्कनम् **Self Assessment**

शब्दाः	मूलशब्दः	विभक्तिः	लिंगम्	वचनम्
पर्युषितम्	पर्युषित	प्रथमा/द्वितीया	नपुंसकलिंगम्	एकवचनम्
मनसः	मनस्	पञ्चमी/षष्ठी	नपुंसकलिंगम्	एकवचनम्
औषधयः	औषधि	प्रथमा	स्त्रीलिंगम्	बहुवचनम्
खाद्यानि	खाद्य	प्रथमा/द्वितीया	नपुंसकलिंगम्	बहुवचनम्
रात्रौ	रात्रि	सप्तमी	स्त्रीलिंगम्	एकवचनम्

मूल्यपरकप्रश्नाः **Value Based Questions**

1. (क) पर्युषितम् 2. (क) स्वस्थः 3. (ख) अनुशासनहीनः

द्वितीयः पाठः — पुनर्मूषको भव (क्त्वा, तुमुन्, ल्यप् प्रत्ययाः)

अनुवादः

महर्षि गौतम के तपोवन में महातपा नाम के मुनि थे। एक बार उन मुनि ने एक कौवे द्वारा चूहे के बच्चे को ले जाते हुए देखा। स्वभाव से दयालु मुनि ने उसकी रक्षा की तथा अन्न कणों से उसका पालन पोषण किया। एक बार एक बिल्ली उस चूहे को खाने के लिए दौड़ी। उसको देखकर चूहा उन मुनि की गोद में घुस गया। तब मुनि ने कहा–"चूहे! तुम बिल्ली हो जाओ।" तब वह बिल्ली कुत्ते से डरकर दौड़ती है। यह देखकर मुनि ने कहा– "कुत्ते से डरती हो? तुम भी अब कुत्ता हो जाओ।" अब वह कुत्ता शेर से भयभीत होता है। तब उन मुनि ने उस कुत्ते को शेर बना दिया। इसके बाद वह शेर तपोवन में ही रहता है। मुनि उस शेर को 'यह चूहा है' इस कृपा दृष्टि से देखते हैं। वहाँ सभी मुनि उस शेर को देखकर कहते हैं– "इस मुनि ने इस चूहे को शेर बना दिया।" यह सुनकर शेर ने सोचा– जब तक यह मुनि जीवित है, तब तक मेरी अपकीर्ति (बदनामी) दूर नहीं होगी। यह विचार करके शेर उन मुनि को मारने के लिए तैयार हुआ। मुनि ने भी झट से 'फिर से चूहा हो जा' ऐसा कहकर उसे फिर से चूहा ही बना दिया। अतः कहा गया है– प्रशंसनीय स्थान प्राप्त करने के पश्चात् नीच (दुष्ट) व्यक्ति अपने स्वामी को ही मारने की इच्छा रखता है, जिस प्रकार शेर बना हुआ चूहा मुनि को मारने के लिए तत्पर हुआ।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवण-वाचनकौशलयोः विकासः।
- छात्राणां विवेकात्मकशक्तेः विकासः।
- छात्राणां चिन्तनात्मकशक्तेः विकासः।

- छात्राः संस्कृतं श्रोतुं तस्य अर्थं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- पूर्वं कृदन्तप्रत्ययानाम् धातुसंयोगः उपयोगिता भाषायां प्रयोगश्च।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतस्य कथासाहित्यस्य विषये ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।
- क्त्वा-तुमुन्-ल्यप् प्रत्ययानां प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- कथामाध्यमेन लेखकः किम् उपदेशं दातुम् इच्छति इति ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- जीवने अस्याः शिक्षायाः किं महत्त्वम् इति ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति–

- पूर्वज्ञानाधारितप्रश्नानां माध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा –
  छात्रा! युष्माभिः अनेकाः कथाः पठिताः श्रुताः च
  (छात्राणां उत्तरं भविष्यन्ति – आम्)
- छात्राणां उत्तरेण सह अग्रे गमिष्यामः।
- अद्य वयं एतादृशीं कथां पठिष्यामः।
- एषा कथा मूषकस्य उपरि आधारिता।
  (छात्राः सजगाः भवन्ति)
- मूषकः कथं व्याघ्रं भवति अस्याः कथायाः मूलबिन्दुः।

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे क्त्वा-ल्यप्-तुमुन् प्रत्यानां परिचयः।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं कठिनशब्दानाम् अर्थः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–
- किं नाम मुनिः आसीत्?
- कस्य आश्रमे महातपा नाम मुनिः आसीत्?
- मुनिः काम् अपश्यत्?
- अनेन सह भाषिककार्यम् अकरोत्
- 'आसीत्' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?
- 'मुनिः' इति कर्तृपदस्य किं क्रियापदम्?
- प्रथमपंक्त्यां किम् अव्ययपदम्?
  व्याकरणिककार्यम्
- 'आसीत्' इति क्रियापदे कः धातुः कः लकारः कः पुरुषः किं च वचनम्?
- कथायाः दृश्यमाध्यमेन प्रस्तुतिः।
  (स्मार्टबोर्डसहायतया)

क्रियाकलापः

- चित्रमाध्यमेन कथायाः प्रस्तुतिः।
- पंक्तिं पूरयत इति रूपेण कथारचना।
  यथा– एकः बालकः वदिष्यति
  पुरा मुनिः .....
- अन्यः छात्रः कथयिष्यति आसीत् एवं कथा अग्रे गमिष्यति।
  (यावत् कथा न समाप्यते)

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 5, 6 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) कुक्कुरात् (*ii*) (क) गौतमस्य (*iii*) (ख) काकः (*iv*) (ग) मुनिना (*v*) (ख) मुनेः
2. (*i*) जनाः व्याघ्रस्य विषये इदं वदन्ति–"अयं मुनिः इमं मूषकं व्याघ्रम् अकारयत्।"
   (*ii*) एकः बिडालः तं मूषकं खादितुम् अधावत्, तम् अवलोक्य मूषकः तस्य मुनेः अङ्कं प्राविशत्।
   (*iii*) मुनिः व्याघ्रं कृपा-दृष्ट्या पश्यति।
   (*iv*) नीचः श्लाघ्यपदं प्राप्य स्वामिनं हन्तुमिच्छति।
   (*v*) अनया कथया इयं शिक्षा प्राप्यते यत् नीचेषु कृतम् उपकारम् एवम् व्यर्थं गच्छति यथा मूषके कृतम् उपकारं वृथा गतम्।
3. (*i*) मूषकः काम् नीतः? (*ii*) कुक्करः कस्मात् त्रस्यते?
   (*iii*) केषु कृतम् उपकारं व्यर्थम्? (*iv*) सः कम् हन्तुम् उद्यतः?
   (*v*) कस्य महर्षेः तपोवने महातपा नाम मुनिः आसीत्?
4. (*i*) एकः महातपा मुनिः आसीत्।
   (*ii*) सः काकात् एकं मूषकशावकम् अरक्षत्।
   (*iii*) एकः विडालः तं मूषकं खादितुम् ऐच्छत्।
   (*iv*) मुनिः मूषकं बिडालम् अकरोत्।
   (*v*) एवमेव मुनिः तं कुक्कुरं व्याघ्रं च अकरोत्।
   (*vi*) मुनिः व्याघ्रमपि 'मूषकोऽयम्' इति भावेन पश्यति।
   (*vii*) जनाः अपि व्याघ्रस्य इतिहासं ज्ञात्वा मुनिं प्रशंसन्ति।
   (*viii*) अनेन क्रुद्धः व्याघ्रः मुनिम् आक्रमत्।
5.

शब्दाः	विलोमशब्दाः
कृपा	क्रूरता
हन्तुम्	रक्षितुम्
स्वामिनम्	सेवकम्
झटिति	शनैः
अपकीर्तिः	सुयशः

6. (*i*) विडालात् (*ii*) अङ्कम् (*iii*) मुनिना (*iv*) मूषकम् (*v*) मूषके
7. (*i*) जनकः कार्यालयात् आगत्य विश्रामं करोति।
   (*ii*) नवयुवकाः देशं परित्यज्य विदेशं गच्छन्ति।
   (*iii*) गंगा हिमालयात् निःसृत्य भूमिं सिञ्चति।
   (*iv*) वयं महाभारतं द्रष्टुं गच्छामः।
   (*v*) अहं प्रातः उतिष्ठ्य ईश्वरं स्मरामि।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. (*i*) श्रुतम् = श्रु + क्त (*ii*) पीत्वा = पा + क्त्वा
   (*iii*) क्रेतुम् = क्रीत् + तुमुन् (*iv*) नेतुम् = नी + तुमुन्
   (*v*) नीत्वा = नी + क्त्वा (*vi*) श्रुत्वा = श्रु + क्त्वा
   (*vii*) प्रणम्य = प्र + नम् + ल्यप् (*viii*) दृष्ट्वा = दृश् + क्त्वा
   (*ix*) पठितुम् = पठ् + तुमुन् (*x*) गतः = गम् + क्त
2. छात्र स्वयं करें।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) बालकः कुक्कुरात् भीत्वा धावति।
(*ii*) बालिकाः अध्यापकं प्रणम्य पठन्ति।
(*iii*) यूयं चलचित्रं द्रष्टुं गच्छथ।
(*iv*) सैनिकः पुरस्कारं प्राप्य प्रसन्नः भवति।
(*v*) व्याधः खगान् हन्तुं धनुर्बाणम् उत्थापयति।

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) बालुकासु लिखितम् अक्षरम् इव।
2. (ख) कृतघ्नता
3. (ख) महापुरुषाणाम् कथनाम् महत्त्वपूर्णम् भवति।

तृतीयः पाठः — अपूर्वः त्यागः (विशेषण-विशेष्यः)

अनुवादः

महाराणा संग्राम सिंह स्वर्ग को सिधार गए। उनके पुत्र उदय सिंह इस समय बच्चे ही थे। अतः राजपूत प्रमुखों ने उसका, राज्याभिषेक तो किया, लेकिन एक दूर के संबंधी बनवीर को उस बालक उदयसिंह का संरक्षक नियुक्त कर दिया। बालक रूपी उस राजा का पालन-पोषण पन्ना नाम की एक धाय करती थी। उसका अपना पुत्र चंदन भी आयु में (उस बालक के) समान ही था।

इधर राज्य को प्राप्त करके बनवीर के मन में लालच आ गया। उसने सोचा–"यदि उदयसिंह न हो, तो मैं निष्कंटक राज्य करुँगा।" उसके इस घृणित विचार को पन्ना धाय ने जान लिया। रात में जब बनवीर उदयसिंह को मारने के लिए आया, उससे पूर्व ही पन्ना धाय ने चतुराई से उदयसिंह के स्थान पर अपने पुत्र चंदन को शय्या पर लिटा दिया। उसने उदयसिंह को एक टोकरे में लिटाकर पत्तों में ढककर महल से बाहर भेज दिया।

जब रक्त के प्यासे बनवीर ने पूछा–"उदय कहाँ है?" अविचलित रही पन्ना ने अपने पुत्र की ओर संकेत किया। अगले ही पल में तलवार से चंदन का सिर धड़ से अलग हो गया अर्थात् कट गया। स्वामी की रक्षा के लिए पन्ना ने अपनी सन्तान का बलिदान कर दिया। ऐसी स्वामिभक्ति और अपूर्व (अनोखा) त्याग धन्य है।
समय के साथ वे राजकुमार उदय युवा होकर बनवीर को युद्ध में मारकर चित्तौड़ देश के राजा हुए। उन्होंने ही उदयपुर नगर की स्थापना की। राजस्थान का इतिहास पन्ना धाय का लंबे समय तक ऋणी रहेगा।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां वाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां ज्ञानस्य विकासः।
- पठनस्य कौशलस्य विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतं पठित्वा तस्य अर्थं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- विशेषणविशेष्ययोः ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।
- कथां पठितुं छात्राः प्रेरिताः भवन्तु।
- ऐतिहासिकतथ्यानां ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।
- त्यागस्य महात्म्यं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः पन्नायाः नाम्ना परिचिताः सन्ति।
- शिक्षिका वृक्षाणां नदीनां त्यागस्य माध्यमेन कथायां रुचिः उत्पन्नं करिष्यति।

पाठपरिचयः

- कथायाम् इदं प्रदर्शितं यत् पन्ना उदयसिंहम् अरक्षत्। स्वजन्मभूमिं प्रति स्वकर्तव्यं अपूरयत्।
- पूर्वज्ञानाधारितप्रश्नानां माध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा –
  किं जानन्ति त्यागस्य कः अभिप्रायः?
  (छात्राः कथयिष्यन्ति–'आम्')
- त्यागस्य का अपि कथा श्रुता?
  उत्तरम्– आम्
- ईदृशीम् एव एकां कथाम् अद्य वयं पठिष्यामः।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।

- कठिनशब्दानां लिखितरूपेण अभ्यासः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–
- कः देवलोकम् अगच्छत्?
- बालस्य नाम किम् आसीत्?
- का बालस्य पालनपोषणं कृतवती?

भाषिककार्यम्

- 'तस्य पुत्र उदयसिंहः आसीत्? अत्र 'तस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?
- 'एका धात्री' अनयोः पदयोः किं विशेषणपदम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'तस्याः' अत्र मूलशब्दः कः? किं वचनम्, का च विभक्तिः?

क्रियाकलापः

- छात्राः स्वगुणान् दुर्गुणान् वा कथयिष्यन्ति। अनेन ते सहजतया विशेषणविशेष्ययोः ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
- राजस्थानस्य काः काः विशेषताः तासाम् उपरिचर्चां कुरुत।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 5 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) उदयसिंहस्य (*ii*) (ख) बनवीरः (*iii*) (क) चन्दनम् (*iv*) (ख) उदयपुरम् (*v*) (ख) संग्रामसिंहस्य
2. (*i*) पन्ना एका धात्री आसीत्।
   (*ii*) उदयः शिशुः आसीत् अतः राजपूतप्रमुखाः तस्य राज्याभिषेकं तु अकुर्वन् परं दूरस्थः एकः सम्बन्धी बनवीरः तस्य बालस्य उदयसिंहस्य संरक्षकः नियुक्तः।
   (*iii*) बनवीरात् उदयं रक्षितुं पन्ना तं प्रासादात् बहिः प्रैषयत्।
   (*iv*) युवा भूत्वा उदयः बनवीरं युद्धे निहत्य चित्तौडदेशस्य राजा अभवत्।
   (*v*) बनवीरः अचिन्तयत्–"यदि उदयसिंह न भवेत् तर्हि अहं निष्टकण्टकं राज्यं करिष्यामि।"
3. (*i*) (ग) कया (*ii*) (घ) का (*iii*) (ख) कदा (*iv*) (ग) कस्य (*v*) (ख) कीदृशः
4. (*iv*) राणा सङ्ग्रामसिंहस्य स्वर्गवासः अभवत्। (*i*) तस्य शिशुपुत्रः उदयसिंहः राज्ञः पदे अभिषिक्तः।
   (*viii*) बनवीरः तस्य संरक्षकः नियुक्तः। (*vi*) राज्यस्य कृते बनवीरः उदयं हन्तुम् ऐच्छत्।
   (*ii*) पन्ना स्वपुत्रम् उदयस्य स्थाने अस्थापयत्। (*v*) चन्दनः हतः उदयः च सुरक्षितः निर्गतः।
   (*iii*) धन्यः पन्नाधात्र्याः अनुपमः त्यागः। (*vii*) युवा भूत्वा उदयः बनवीरं मारयित्वा राज्यं प्राप्तवान्।
5. (*i*) अधावताम् (*ii*) अकरोत् (*iii*) अनमन् (*iv*) अवदत् (*v*) अभवत्
6. (*i*) चन्दनम् (*ii*) बनवीरः (*iii*) उदयसिंहः (*iv*) संग्रामसिंहः (*v*) पन्ना
7. (*i*) सैनिकाः देशाय प्राणानि यच्छन्ति। (*ii*) पन्ना त्यागस्य प्रतिमूर्तिः आसीत्।
   (*iii*) राजकुमारः उदयसिंहः शय्यायाम् अस्वपत्। (*iv*) वयं निःस्वार्थभावेन परोपकारं कुर्याम।
   (*v*) पन्नायाः बलिदानः इतिहासे अमरः अस्ति।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।
2.

	विशेषण	विशेष्य
(*i*)	स्वतन्त्रः	भारतः
(*ii*)	विशालः	हिमालयः
(*iii*)	मधुराणि	फलानि
(*iv*)	शीतला	छाया
(*v*)	कृष्णः	काकः

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) आच्छाद्य = आ + छद् + ल्यप्
(*ii*) मिलित्वा = मिल् + क्त्वा
(*iii*) रक्षितुम् = रक्ष् + तुमुन्
(*iv*) आगतः = आ + गम् + क्त
(*v*) छिन्न = छिद् + क्त

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) त्यागः सर्वोपरिः अस्ति।
2. (क) देशभक्तिम्
3. (क) शुल्कक्षमा हेतुः प्रार्थयिष्यसि। अथवा (ग) स्वयं शुल्कं दास्यसि।

चतुर्थः पाठः — तुलस्याः महत्ता

अनुवादः

भारतवर्ष में समस्त वनस्पतियों में तुलसी के पौधे को सर्वाधिक आदर प्राप्त है। इस पौधे में अनगिनत गुण हैं। इसकी लकड़ी और पत्ते स्वास्थ्यप्रद, रोग प्रतिरोधक तथा आयु में वृद्धि करने वाले होते हैं।

भागवत पुराण में तो यह भी कहा गया है कि तुलसी के पौधो के वन में यमदूत भी प्रवेश नहीं कर सकते, वह तो तीर्थ के समान है।

तुलसी का वन जिसके घर में होता है, वह घर तीर्थ के समान होता है और वहाँ पर यम के दूत (प्राणों के लेने वाले) नही आते हैं।

तुलसी तो भगवान विष्णु की प्रिय सहचरी हैं। अतः वह 'विष्णुकान्ता', 'केशवप्रिया', विष्णुप्रिया आदि नामों से भी प्रसिद्ध है। तुलसी का दूसरा प्रमुख नाम 'वृन्दा' भी है। श्री कृष्ण जी के लीला क्षेत्र वृंदावन में चारों ओर तुलसी के ही पौधे थे, अतः उस स्थान का नाम वृंदावन पड़ गया। वैष्णव भक्त आज भी तुलसी की लकड़ी को माला के रूप में अपने गले में धारण करते हैं।

चिकित्सा के क्षेत्र में भी इस तुलसी की अत्यधिक महिमा है। तुलसी के पत्ते यदि जल में डालकर उस जल से स्नान किया जाय, तो वह जल चर्म रोगों को नष्ट करता है। प्रातःकाल में सबसे पहले तुलसी के पत्तों का सेवन करने से हृदय रोगो में लाभ होता है। उसकी पत्तियों को पीसकर नीबू के रस के साथ मिलाकर मुँह पर लेप करने से चेहरे की कांति (चमक) में वृद्धि होती है। तुलसी से बना हुआ काढ़ा कफजनित विकारों एवं खाँसी को दूर करता है। तुलसी की जड़, पत्ते, वृंत, फूल व बीज, इन पाँचों से वातविकार/संधि (जोड़ों) की पीड़ा दूर होती है।

इसमें तनिक भी आश्चर्य नहीं कि ऐसी गुणों से सम्पन्न तुलसी को भारतीयों द्वारा देवी के पद पर प्रतिष्ठित करके उसे पूजा जाता है। प्रत्येक घर में आसानी से जिसका पौधा पाया जाता है, उस तुलसी को नमस्कार है।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राः श्रवणवाचनकौशले कुशलाः सन्तु।
- संस्कृतभाषायां वार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- संस्कृतं पठित्वा अवगन्तुं समर्थाः भवन्तु।
- अस्मिन् पाठे प्रतिशब्दे संदेशः अस्ति।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- लेखः कीदृशः भवति इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- वृक्षाणां पादपानां जीवने किं महत्त्वं भवति इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- तुलसीपादपेन के के लाभाः इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- तुलसीपादपस्य धार्मिकदृष्ट्या किं महत्त्वं भवति इति ज्ञातुम् अपि छात्राः समर्थाः सन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः पादपैः परिचिताः सन्ति।
- शिक्षिका पूर्वज्ञानाधारितप्रश्नानां माध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम् करिष्यति। यथा – तुलसीपादपः दृष्टः? भवतां गृहे तुलसीपादपः वर्तते? किं जानन्ति अनेन पादपेन अनेकाः रोगाः दूरीभवन्ति? आदयः।

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे तुलसीपादस्य महत्त्वस्य परिचयः।
- अस्मिन् पाठे चिकित्सायां तुलस्याः महिमा गरीयसी अस्ति।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं अध्यापकः संस्कृतांशस्य आरोह-अवरोहपूर्वकं वाचनं करिष्यति।
- अध्यापकस्य पश्चात् छात्राः अनुवाचनं करिष्यन्ति।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं कठिनशब्दानाम् अर्थः।
- शब्दार्थस्य पश्चात् प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–
  - (*i*) तुलसीपादपस्य अन्यत् नाम किम्?
  - (*ii*) वृन्दावने कस्याः पादपाः सन्ति?
  - (*iii*) तुलसीपादपस्य प्रयोगः कुत्र कुत्र भवति?

भाषिककार्यम्–

- अनेन सह भाषिककार्यस्य अपि प्रश्नाः भविष्यन्ति। यथा –
  - (*i*) 'वनस्पतिषु' अस्य किं विशेषणपदम्?

व्याकरणिक कार्यम्–

(*ii*) 'सन्ति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(*iii*) 'वनम्' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

क्रियाकलापः

- छात्राः तुलसीपादपस्य किं महत्त्वं इति मौखिकरूपेण वदिष्यन्ति गृहे तुलसीपादपम् आरोपयिष्यन्ति च।
- तुलस्याः चिकित्सापक्षस्य विषये अधिकाधिकानि तथ्यानि विविधमाध्यमैः एकत्री कुरुत स्वसञ्चिकायां च लिखत।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 4, 5, 6, 7 च प्रश्नाः कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) विष्णोः (*ii*) (क) त्वग्रोगान् (*iii*) (ख) यमदूताः (*iv*) (ख) श्रीकृष्णस्य
   (*v*) (क) तुलसीपादपः
2. (*i*) वृन्दावने सर्वत्र वृन्दायाः एव पादपाः आसन् अतएव वृन्दावनं नाम सार्थकम्।
   (*ii*) तुलस्याः काष्ठपत्राणि स्वास्थ्यकारीणि, रोगरोधकानि आयुष्यवर्धकानि च कथितानि।
   (*iii*) तुलस्या निर्मितः क्वाथः कफजन्यदोषं कासं च दूरीकरोति।
   (*iv*) भागवतपुराणे इदम् कथितं यत् तुलसीपादपानां वने तु यमदूताः अपि प्रवेष्टुं न शक्यन्ते।
   (*v*) तुलस्याः अपरं नाम वृन्दा अस्ति।
3.

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
कौमुदी	कौमुद्यौ	कौमुद्यः
रमाम्	रमे	रमाः
तुलस्या	तुलसीभ्याम्	तुलसीभिः
नलिन्यै	नलिनीभ्याम्	नलिनीभ्यः
लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
गौर्याम्	गौर्योः	गौरीषु
हे वृन्दे!	हे वृन्दे !	हे वृन्दाः !

4. रोगरोधकानि पत्राणि
   सुलभः पादपः
   प्रमुखम् नाम
   सर्वासु वनस्पतिषु
   असंख्यकैः गुणैः

5. (*i*) क्वाथः (*ii*) तुलसीमालाम् (*iii*) विष्णुप्रिया (*iv*) गरीयसी (*v*) देव्याः

6. (*i*) यस्य (*ii*) गृहे (*iii*) तीर्थभूतम् (*iv*) यमकिङ्कराः (*v*) आयन्ति

7. (*i*) गरीयसी — श्रेष्ठा
   (*ii*) चेत् — यदि
   (*iii*) यमकिङ्करा: — यमदूताः
   (*iv*) प्रभातवेलायाम् — प्रातःकाले
   (*v*) लाभकारी — लाभप्रदः

क्रियाकलापाः (Activities)

छात्र स्वयं करें।

श्रवण कौशलम् Listening Skills

सम्मानम्	–	आदरम्
वृक्षाः	–	पादपाः
श्रीकृष्णः	–	केशवः
तुलसी	–	वृन्दा
श्रेष्ठा	–	गरीयसी
यदि	–	चेत्

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) चतुर्थी विभक्तिः, 'नमः' योगे। (*ii*) भगवतः।

(*iii*) नि + क्षिप् + ल्यप्। (*iv*) त्वक् + रोगान्।

(*v*) वृक्षः।

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) धार्मिकभावना
2. (क) शुद्धपर्यावरणाय

प्रश्नपत्रम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. दुग्धम्, शाकम्, जलम्, फलम्, अन्नम्, आदयः आदि। छात्र इनके चित्र भी बनाएँ।
3. छात्र स्वयं करें।
4. (*i*) एकः सिंहः (*ii*) बहिः (*iii*) उपरि (*iv*) सः (*v*) अपश्यत् (*vi*) भूत्वा (*vii*) कुरु (*viii*) मुञ्च (*ix*) उपकरिष्यामि (*x*) जालेन (*xi*) जालम् (*xii*) मुक्तः
5. धावेः, वदेव, पश्येताम्, पृच्छेव, भ्रमेयुः, धारयेयुः, गच्छेत्, सिञ्चेतम्, भ्रमेः
6. एकवचनम्– गायत्रीम्, नद्याम्, हरेः, वृक्षः।
   द्विवचनम्– फले, बालिके।
   बहुवचनम्– नद्या, गृहाणि, जनानाम्, बालाः, धेनवः, नौका।

7.

द्वि	सप्त	द्वादश	त्रयोदश	34
षोडश	नव	षड्	त्रि	34
पञ्च	चतुर्	पञ्चदश	दश	34
एकादश	चतुर्दश	एक	अष्ट्	34
34	34	34	34	34

पञ्चमः पाठः — पीयूष-बिन्दवः (श्लोकाः)

अनुवादः

अर्थ – विद्या विनय प्रदान करती है। विनय से पात्रता आती है। पात्रता से धन प्राप्त होता है। धन से धर्म प्राप्त होता है और उससे सुख मिलता है। [1]

अर्थ – हे माँ सरस्वती! तुम्हारा यह विद्या का खज़ाना बड़ा ही अद्भुत है, जो खर्च करने पर बढ़ता है और संचित (इकट्ठा) करने पर नष्ट होता है। [2]

अर्थ – विद्वता और नृपता (राजापन) की तुलना कभी नहीं हो सकती, क्योंकि राजा केवल अपने ही देश में पूजा जाता है, परंतु विद्वान सब जगह पूजा जाता है। [3]

अर्थ – परिश्रम, साहस, धैर्य, शक्ति, विद्या और वीरता ये छह गुण जिसके अंदर होते हैं, ईश्वर उसकी सहायता करते हैं। [4]

अर्थ – कौवे की तरह प्रयत्न, बगुले की तरह ध्यान, कुत्ते की तरह नींद, कम खाना (भोजन करना) तथा गृह का त्याग करना, विद्यार्थी के ये पाँच लक्षण होते हैं। [5]

अर्थ – रूप तथा यौवन से संपन्न, उच्च कुल में उत्पन्न, परंतु विद्या से विहीन व्यक्ति किंशुक के सुगन्धरहित फूल के समान शोभा नहीं देता। [6]

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- श्लोकानां वाचनं, गायनं, स्मरणं, प्रस्तुतीकरणञ्च।
- छात्राः गति-यति-पूर्वकं पठितुं समर्थाः भवन्तु।
- श्लोकस्य भावग्रहणाय समर्थाः भवन्तु।
- कवितां प्रति अनुरागः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- विद्यायाः महत्त्वस्य प्रतिपादनम्।
- विद्यार्थिने किम् आवश्यकम् अस्य ज्ञानं भविष्यति।

- सस्वर कविता पाठं शिक्षणम्।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः सूक्तिभिः विचारैः परिचिताः सन्ति।
- पूर्वज्ञानाधारितप्रश्नानां माध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।
- विद्यायाः जीवने किं महत्त्वम् अनेन छात्राः परिचिताः सन्ति।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयं प्रति अग्रसराः भविष्यामः। यथा–
- किं विद्यया जीवनं परिवर्तिनं भवति?
- विद्यया जनः धनं प्राप्नोति।
- (एतेषां प्रश्नानां उत्तरं भविष्यति-'आम्')
- तदा विषयप्रवेशः भविष्यति।

पाठपरिचयः

- विद्यया विद्यायाः प्राप्यते, विद्यायाः कोषः अपूर्वः अस्ति च एते नीतियुक्ताः श्लोकाः अस्मिन् पाठे दत्ताः।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमम् आरोह-अवरोहपूर्वकं श्लोकानां वाचनं भविष्यति।
- श्लोकानां वाचनस्य अनन्तरं छात्रैः तस्य अनुवाचनं करिष्यति।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं कठिनशब्दानाम् अर्थः भविष्यति। पर्यायवाचिशब्दानां सङ्कलनं भविष्यति। विलोमपदानां यदि प्रयोगः अस्ति तेषां चयनं भविष्यति।
- श्लोकानाम् अन्वयः भविष्यति येन सहजतया छात्राः तस्य अर्थं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–

  (*i*) का विनयं ददाति? (*ii*) कः कोषः अपूर्वः?

  (*iii*) के जनाः न शोभन्ते? (*iv*) विद्वान् कुत्र पूज्यते?

भाषिककार्यम्

- 'गच्छति' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?
- 'याति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'याति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

क्रियाकलापः

- छात्राः एतत् कार्यं सामूहिकरूपेण एकाकी वा करिष्यन्ति।
- छात्राः श्लोकान् स्मृत्वा तस्य गायनं करिष्यन्ति।
- श्लोकानां रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन अपि क्रियां करिष्यामः।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 6 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (क) विनयम् (*ii*) (क) भारत्याः (*iii*) (ख) विद्याहीनाः (*iv*) (ग) सर्वत्र
   (*v*) (ख) गन्धहीनाः
2. (*i*) भारत्याः कोशः व्ययतः वृद्धिमायाति सञ्चयात् च क्षयमायाति अतः अयम् अपूर्वः कथ्यते।
   (*ii*) धर्मेण सुखम् प्राप्नोति।
   (*iii*) नृपत्वं विद्वत्वं न तुलनीयम् यत् नृपः स्वदेशे पूज्यते परम् विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।
   (*iv*) उद्यमः, साहसम्, धैर्यम्, शक्तिः, विद्या, पराक्रमः च एते षट् यत्र तिष्ठन्ति तत्र देवः सहायकः भवति।
   (*v*) विद्यार्थिनः पञ्च लक्षणानि एतानि सन्ति–काकचेष्टा, बकोध्यानम्, श्वाननिद्रा, अल्पाहारी, गृहत्यागी च।
3. (*i*) कस्मात् धनम् आप्नोति? (*ii*) अयं कीदृशः कोशः विद्यते?
   (*iii*) राजा कुत्र पूज्यते? (*iv*) विद्यार्थिनः कति लक्षणम्?
   (*v*) के न शोभन्ते?
4. (*i*) विद्या ददाति विनयम् (ग) विनयात् याति पात्रताम्।
   (*ii*) काकचेष्टा बको ध्यानम् (ङ) श्वाननिद्रास्तथैव च।
   (*iii*) स्वदेशे पूज्येते राजा (घ) विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।
   (*iv*) विद्याहीनाः न शोभन्ते (क) निर्गन्धा इव किंशुकाः।
   (*v*) व्ययतः वृद्धिम् आयाति (ख) क्षयम् आयाति सञ्चयात्।
5. (*i*) शयनम् (*ii*) व्ययतः (*iii*) आलस्यः (*iv*) विशालः (*v*) क्षयम्
6. (*i*) कदाचन (*ii*) राजा (*iii*) पूज्यते (*iv*) विद्वान्
7. (*i*) एकः द्रुमः दशपुत्रसमः भवति। (*ii*) परिश्रमेण कार्याणि सम्पूर्णानि भवन्ति।
   (*iii*) विद्वान् देशे विदेशे च सम्मानं प्राप्नोति। (*iv*) विद्यादानं महादानं अस्ति।
   (*v*) कार्यं लघु महान् च न भवति।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।
2. (*i*) अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति!
   (*ii*) काकचेष्टा बकोध्यानं श्वाननिद्रास्तथैव च।
   अल्पाहारी, गृहत्यागी, विद्यार्थिनो पञ्च लक्षणम्।।
   (*iii*) विद्याहीनाः न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः।
   (*iv*) उद्यमः साहसं धैर्यं, शक्तिः विद्या पराक्रमः।
   एते षट् यत्र तिष्ठन्ति, तत्र देवः सहायकः।।
   (*v*) विद्या ददाति विनयं, विनयाद्याति पात्रताम्।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) देवः (*ii*) अस्त्रम् (*iii*) सर्वम् (*iv*) श्वानः (*v*) स्वयम्

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) विद्यायाः 2. (ग) अभ्यासेन 3. (ख) सजगता

अनुवादः

तक्षशिला में एक ब्राह्मण था। उसका नाम चाणक्य (कौटिल्य) था। वह काले रंग वाला, दुबले शरीर वाला, गंजा, सिर पर लंबी चोटी वाला, मोटे होंठ वाला, अत्यंत कुरूप परंतु अद्वितीय बुद्धि कौशल वाला था। एक बार मगध देश के राजा नंद ने उसे अपमानित कर सभा से बाहर निकाल दिया। इस अपमान से क्रोधित होकर उसने प्रतिज्ञा की– "जब तक मैं नंद वंश का नाश नहीं कर दूँगा, तब तक चोटी नहीं बाँधूँगा।" यह निश्चय करके वह एक योग्य युवक को खोजने के लिए घर से बाहर निकल गया।

एक बार रास्ते में 'राजा-प्रजा' का खेल खेलते बालक को देखकर वह वहाँ रुक गया। एक बालक राजा था। अन्य मंत्री और प्रजाजन थे। बालक के सामने दो महिलाएँ खड़ी थीं। एक स्त्री की गोद में एक शिशु (बच्चा) था। उसने राजा से कहा–"यह मेरा बच्चा है।" दूसरी बोली–"यह मेरा बच्चा है।" दोनों के विवाद पर राजा बोले–"शोर बंद करो। लड़ना बंद करो। अब मैं न्याय करूँगा।" उसने सैनिक को आदेश दिया–"बच्चे के दो टुकड़े करके आधा-आधा दोनों को दे दो।" तभी एक महिला राजा के चरणों में गिरकर बोली– "महाराज! ऐसा मत कीजिए। बच्चे को मत मारिए। बच्चा उस महिला को ही दे दीजिए।" बालक बोला–"वही इस बच्चे की माँ है।" चाणक्य ने यह सब देखा और बालक का न्याय देखकर आश्चर्यचकित हो गए।

चाणक्य बालक की माँ की अनुमति लेकर उसे तक्षशिक्षा ले गए। तक्षशिला विश्वविद्यालय में शिक्षा प्राप्त करके वह बालक कुशल योद्धा और राजनीतिज्ञ हो गया।

उसने चाणक्य की सहायता से नंद को नष्ट किया और मगध देश का राजा हुआ। वह 'चंद्रगुप्त मौर्य' इस नाम से प्रसिद्ध हुआ तथा चाणक्य उसके महामंत्री हुए। चाणक्य ने स्वयं के अनुभव और चिंतन से राजनीति पर आधरित 'अर्थशास्त्र' नाम का एक ग्रंथ लिखा। आज भी यह ग्रंथ विभिन्न स्तर पर पाठ्य पुस्तकों के रूप में पढ़ाया जाता है।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवणवाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां विवेकात्मक शक्तयाः विकासः
- संस्कृतसाहित्यं प्रति सजगाः स्युः।
- ज्ञानात्मकशक्तयाः विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः चन्द्रगुप्तस्य ऐतिहासिकदृष्ट्या किं महत्त्वम् इति ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- भूतकालार्थं लङ्लकारस्य ज्ञानेन सह क्त – क्तवतु प्रत्यययोः अपि प्रयोगः भवति एतद् ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- क्त-क्तवतुप्रत्यययोः कः भेदः इति अपि ज्ञातुं छात्राः समर्थाः स्युः।
- वाच्यप्रयोगम् अपि ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- चन्द्रगुप्तस्य व्यक्तित्वम् अपि ज्ञातुं छात्राः समर्थाः सन्तु।

- श्रेष्ठः गुरुः कथं छात्रान् परिवर्तितुं समर्थः एतत् अपि ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवेयुः।
- गुरुशिष्ययोः कः सम्बन्धः इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः कथासाहित्यस्य विषये जानन्ति एव अतः अध्यापकेन कथाधारिताः अनेके प्रश्नाः पृच्छ्यन्ते यथा – भवद्भिः कथा पठिता?
  (छात्राः उत्तरं दास्यन्ति–आम्)
- अध्यापकः छात्रान् पृच्छयन्ते-अद्य वयं चन्द्रगुप्तस्य कथां पठिष्यामः।
- भवन्तः सर्वे एव सामाजिकविज्ञाने अपठन् यत् चन्द्रगुप्तः मगधदेशस्य नृपः आसीत्।
- चन्द्रगुप्तस्य गुरुः चाणक्यः आसीत्।
- चाणक्यः चन्द्रगुप्तस्य मन्त्री आसीत्।
  (अस्य चन्द्रगुप्तस्य कथाम् एव वयम् अद्य पठिष्यामः।)

पाठपरिचयः

- अस्मिन पाठे क्त-क्तवतुप्रत्ययोः भाषायां: प्रयोगः अस्ति।
- अस्मिन पाठे धातोः प्रत्ययस्य च प्रयोगेन नवीन शब्दनिर्माणं अस्ति।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमम् संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः तस्य सस्वरानुवाचनम्।
- कठिनशब्दानां मौखिकलिखितरूपेण अभिव्यक्तिः।
- विलोमशब्दानां परिचयः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–
  (*i*) नन्दः कस्य देशस्य नृपः आसीत्? (*ii*) ब्राह्मणस्य नाम किम् आसीत्?
  (*iii*) चन्द्रगुप्तः कुत्र शिक्षाम् अलभत्?

भाषिककार्यम्

- 'एकवारम्' अर्थे किं अव्ययपदं प्रयुक्तम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'निष्कासितवान्' क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?

क्रियाकलापः

- कथायाः प्रस्तुतिं छात्राः नाट्यरूपेण करिष्यन्ति।
- क्त-क्तवतुप्रत्यययुक्तशब्दानां लिंगवचनानुसारेण शब्दरूपानां रञ्जित चार्ट निर्माणम्।

गृहकार्यम् –

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 5, 7 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) कीदृशः (*ii*) (क) कुतः (*iii*) (ख) कस्याः (*iv*) (क) कः (*v*) (ख) केन
2. (*i*) मगधदेशस्य (*ii*) चाणक्यम् (*iii*) क्रीडन्तम् (*iv*) तक्षशिलाविश्वविद्यालये (*v*) अर्थशास्त्रम्
3. (*i*) अपमानेन क्रुद्धः भूत्वा चाणक्यः नन्दं नाशयितुम् अचिन्तयत्।
   (*ii*) चाणक्यः कृष्णवर्णः, कृशशरीरः, खल्वाटः शिरसि, दीर्घशिखः, स्थूलौष्ठः अत्यन्तकुरूपः च आसीत्।
   (*iii*) बालकनृपः विवदमाने महिले अवदत्–"अलं कोलाहलेन। अलं विवादेन। अहम् अधुना न्यायं करिष्यामि।"
   (*iv*) नृपः सैनिकम् आदिशत्–"शिशोः द्वे खण्डे कृत्वा अर्धम् अर्धं ताभ्यां यच्छ।"
   (*v*) तक्षशिलाविश्वविद्यालये शिक्षाम् अधिगत्य सः बालकः कुशलः राजनीतिज्ञः अभवत्।
4. (*i*) अन्वेष्टुम् = अनु + इष् + तुमुन् (*ii*) वीक्ष्य = वि + ईक्ष् + ल्यप्
   (*iii*) निर्गतः = निर् + गम् + क्त (*iv*) आदिष्टवान् = आ + दिश् + क्तवतु
   (*v*) ज्ञातुम् = ज्ञा + तुमुन्
5. (*i*) विस्तृतम् (*ii*) शनैः (*iii*) प्रसन्नः (*iv*) स्थूलः (*v*) आगतः
6. (*i*) प्रतिशोधम् = बदला (*ii*) कुरूपः = बदसूरत
   (*iii*) वीक्ष्य = देखकर (*iv*) अप्रतिमः = अतुलनीय
   (*v*) अन्वेष्टुम् = खोजने के लिए
7. (*i*) छात्रः अध्यापकं प्रश्नम् अपृच्छत्। (*ii*) युवां गृहात् बहिः अनिर्गच्छतम्।
   (*iii*) रमया निबन्धम् पठितम्। (*iv*) जनैः सूर्यः नतः।
   (*v*) मूर्तिकारः मूर्तिम् अरचयत्।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र इंटरनेट या अध्यापक की मदद से करें।
2.

'क्त' प्रत्ययः	'क्तवतु' प्रत्ययः
स्मृतः	पठितवान्
हतः	नष्टवान्
श्रुतः	पृष्टवान्
गतः	गतवन्तौ
श्रुतौ	हतवान्

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) गुरुः शिष्यः च दृढनिश्चयौ आस्ताम्। (*ii*) द्वावेव मिलित्वा नन्दम् अमारयताम्।
(*iii*) त्वम् अत्र किमर्थम् आगच्छः? (*iv*) सर्वे जनाः नृपं नमन्ति।
(*v*) अलं कोलाहलेन।

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ख) ज्ञानेनैव मनुष्याणां शोभा भवति। 2. (ख) न्यायप्रियः नृपः।

अनुवादः

[कौरवों की राजसभा में मंत्री और प्रमुख दरबारी बैठे हुए हैं। तभी द्वारपाल प्रवेश करता है।]

द्वारपाल – (प्रवेश करके) महाराज की जय हो। पांडवों के शिविर से दूत के रूप में पुरुषोत्तम भगवान नारायण (कृष्ण) पधारे हैं।

दुर्योधन – अरे नहीं, ऐसा नहीं! क्या वह कंस का सेवक पुरुषोत्तम? क्या वह गौओं को पालने (चराने) वाला पुरुषोत्तम? क्या सेवकों के प्रति यह समुचित व्यवहार?

द्वारपाल – महाराज प्रसन्न हों। भ्रमित होकर भूल गया। दूत केशव (श्री कृष्ण) आए हैं।

दुर्योधन – अब मैं प्रसन्न हूँ। दूत को भेजो।

द्वारपाल – जैसी आज्ञा प्रभु। (बाहर जाता है)

दुर्योधन – (सभा के प्रति) आप सभी लोग सावधान हो जाएँ। जो भी श्री कृष्ण के आगमन पर उठकर खड़ा होगा, वह मेरे द्वारा बारह स्वर्णमुद्राओं के दंड से दण्डित होगा।

(तभी द्वारपाल वासुदेव के साथ प्रवेश करता है और सभी घबराए हुए सभासद उठ कर खड़े हो जाते हैं।)

दुर्योधन – (स्वयं से) क्यों-क्यों किस प्रकार से सभी क्षत्रिय घबरा गए हैं! और पहले कहा हुआ दंड भी भूल गए! (स्वयं भी आसन से फिसल जाता है और उठता है) (प्रकट में) हे दूत! यह आसन है। बैठिए।

(आप उनकी सम्पत्ति उन्हें दे दें।)

वासुदेव – गंगा-पुत्र (भीष्म)! आचार्य! प्रमुख राजाओं! आप सब बैठें। हम सब भी बैठते हैं।

दुर्योधन – हे दूत! सभी कुशल तो हैं?

वासुदेव – हाँ गांधारी पुत्र! आपके राज्य में सब कुशलपूर्वक है। मैं पांडवों का संदेश लाया हूँ कि पांडवों ने अपार दुख अनुभव किया (झेला) है। समय भी पूरा हो चुका है अतः आप धर्म के अनुसार जो भी संपत्ति उनकी है, उन्हें वापस दे दें।

दुर्योधन – हे दूत! क्या पांडव नहीं जानते कि संसार में राज्य न तो माँगा जाता है और न ही उसे दरिद्रों को दिया जाता है। वह तो शत्रुओं को जीतकर ही उपभोग किया जाता है।

वासुदेव – हे सुयोधन! भाइयों से स्नेह (प्रेम) करना चाहिए, क्योंकि भाई-बन्धुओं के साथ सम्बन्ध कल्याणकारी होते हैं।

दुर्योधन – वे तो देवताओं के पुत्र हैं, मेरे भाई कैसे? हम सब मानव की संतान हैं। हमारे बीच भाईचारा कैसा?

वासुदेव – धृतराष्ट्र पुत्र! मेरे वचनानुसार तुम आधा राज्य उनको देने के योग्य हो, नहीं तो पांडव अपने पौरुषबल से सम्पूर्ण राज्य को ले लेंगे।

दुर्योधन – हे दूत! युद्ध मे यदि साक्षात् पवन देव अथवा इन्द्र देव मुझ पर प्रहार करें, तो भी मैं पराक्रम से सुरक्षित अपने राज्य का तिनका भी नहीं दूँगा।

(पर्दा धीरे-धीरे गिरता है)

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- सरलात् जटिलम् प्रति।
- छात्राणां वाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां अभिनयकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां अभिव्यक्तेः कौशलस्य विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतभाषायां वार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः अव्ययपदानां प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- नाट्यस्य किं प्रयोजनं भवति इति ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- 'वासुदेवस्य दूतकर्म' नाटकं कस्मात् पुस्तकात् संगृहीतम् अस्य परिचयं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- अस्य नाटकस्य रचनाकारः कः अस्ति अस्य परिचयं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति

- छात्राः कौरवपाण्डवानां कथायाः विषये परिचिताः सन्ति।
- शिक्षिका कौरवपाण्डवानां कथाम् आधारीकृत्य विषयं प्रति अग्रसराः भविष्यामः। यथा–
- श्रीकृष्णः केषां सहायकः?
- श्रीकृष्णः कस्य सभायां अगच्छत्?
- श्रीकृष्णः दुर्योधनस्य समीपं किमर्थम् अगच्छत्?

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे संवादविध्या भाषायाः विकासः कथाकथनेन बालेषु उत्सुकतावर्धनेन बुद्धेः विकासः।
- महाभारतस्य युद्धे मूलकारणम् किम् भवति?

पाठविस्तारः

- अस्मिन् पाठे महाभारतस्य युद्धस्य मूलकारणं कथितम्।
- सर्वप्रथमम् संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं कठिनशब्दानाम् अर्थः। यथा– समुदाचारः – सम्यक् व्यवहारः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा– पाण्डवानां शिवरात् कः आगतः?
- दुर्योधनः कंसभृत्यं कं कथयति?

भाषिककार्यम्

- 'इदानीं प्रसन्नः अस्मि' अस्मिन् वाक्ये किम् अव्ययपदम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'आगच्छत्' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?
  (*i*) द्वारपालः (*ii*) दुर्योधनः (*iii*) केशवः (*iv*) केशवम्

क्रियाकलापः

- चित्रमाधृत्य वाक्यलेखनम्।
- संगणकेन (Power-point) माध्यमेन अस्य प्रस्तुतिं करिष्यामः।
- अव्ययपदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणम्।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 6, 7 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) केशवः (*ii*) (क) दुर्योधनाय (*iii*) (ख) राज्यम् (*iv*) (ग) देवानाम् (*v*) (ग) बन्धुभिः
2. (*i*) द्वारपालः आगत्य उद्घोषयति–"जयतु महाराजः। पाण्डवानां शिविरात् पुरुषोत्तमः नारायणः दूतरूपेण आगच्छत्।"
   (*ii*) दुर्योधनः सभास्थितजनान् सावधानं कुर्वन् कथयति–"यः अपि केशवस्य आगमने उत्थास्यति सः मया द्वादश सुवर्णभारस्य दण्डेन दण्डनीयः भविष्यति।"
   (*iii*) राज्यं रिपून् जित्वा हि उपभुज्यते।
   (*iv*) अन्ते वासुदेवः इदं परामर्शं ददाति–"धृतराष्ट्रज! मद्वचनात् त्वम् अर्धं राज्यं दातुं योग्यः अन्यथा पाण्डवाः स्वपौरुषेण सम्पूर्णं राज्यं हरिष्यन्ति।"
   (*v*) वासुदेवः पाण्डवानाम् इदं सन्देशम् आनयत्–"भवान् धर्मानुसारं यत् अपि सम्पत्तयः तेषां सन्ति, तेभ्यः यच्छतु।"
3. (*i*) (क) कस्मात् (*ii*) (घ) केषु (*iii*) (ख) कस्य (*iv*) (ग) केषाम् (*v*) (ख) कुत्र
4. (*i*) विना (*ii*) अपि (*iii*) नूनम् (*iv*) बहिः (*v*) एव
5.

कृष्णः	दुर्योधनः	पाण्डुपुत्राः	भीष्मः	द्रोणः
गोपालकः कंसभृत्यः	गान्धारीपुत्र सुयोधनः	पाण्डवाः देवात्मजाः	गाङ्गेयः	आचार्यः

6. (*i*) दातुम् = दा + तुमुन् (*ii*) जित्वा = जित् + क्त्वा
   (*iii*) उपविश्य = उप + विश् + ल्यप् (*iv*) कर्तव्यः = कृ + तव्यत्
   (*v*) विस्मृतम् = वि + स्मृ + क्त
7. (*i*) राजानः भूपतयः (*ii*) आत्मजाः पुत्राः
   (*iii*) अमात्याः मन्त्रिणः (*iv*) पौरुषेण बाहुबलेन
   (*v*) आचार्यः गुरुः

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।

2. (*i*) सः कदापि असत्यम् न वदति। (*ii*) सः एव मम मित्रम् अस्ति।
(*iii*) सः अधुना पाठं पठति। (*iv*) सः क्रीडितुम् उपवनं गच्छति।
(*v*) सः श्वः विद्यालयं न गमिष्यति।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

पदानि	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्	लिंगम्
भवन्तः	भवत्	प्रथमा	बहुवचनम्	पुल्लिंगम्
पौरुषेण	पौरुष	तृतीया	एकवचनम्	पुल्लिंगम्
मया	अस्मद्	तृतीया	एकवनचम्	उभयलिंगम्
राजानः	राजन्	प्रथमा	बहुवचनम्	पुल्लिंगम्
सम्पत्तयः	सम्पत्ति	प्रथमा	बहुवचनम्	स्त्रीलिंगम्

मूल्यपरकप्रश्नः Value Based Question

1. (ख) व्यंग्येन
2. (क) सौहार्दम्
3. (ग) अहङ्कारस्य

अष्ठमः पाठः — अमूल्यः समयः

अनुवादः

पिता – पुत्र! तुम अब तक खेल रहे हो? तुम्हारी परीक्षा पास ही है।

पुत्र – पिता जी! मैं रात में ही पढ़ूँगा। चिंता मत करो। परीक्षा के लिए समय है।

पिता – पुत्र! समय अमूल्य है। जो समय चला गया, वह फिर से लौटकर नहीं आता। क्या तुमने समय सारणी बना ली?

पुत्र – समय सारणी! यह किसलिए?

पिता – जो लोग समय का महत्त्व नहीं जानते, वे जीवन में सफलता प्राप्त नही कर सकते हैं। प्रकृति भी हमें यही संदेश देती है। सूर्य, चंद्रमा एवं ऋतुएँ सभी समय पर ही आते हैं। वे ही महान पुरुष होते हैं, जो समय को बेकार में नही गँवाते हैं। प्रत्येक पल अमूल्य है इसलिए समय व्यर्थ नहीं गँवाना चाहिए। कार्यो को भली प्रकार से करने के लिए भी समय सारणी आवश्यक है।

पुत्र – पिता जी! अब मैं समझ गया। कृपया आप मेरे लिए एक समय सारणी बना दीजिए। मैं नियम से उसका अनुसरण करूँगा।

पिता – (पुत्र के लिए एक समय सारणी बनाता है।)
तुम प्रातः सूर्योदय से पूर्व पाँच बजे उठो और उठकर सवा पाँच बजे टहलने जाओ। तुम आठ बजे से एक बजे तक विद्यालय में रहो। विद्यालय से आकर डेढ़ बजे भोजन करो। इसके पश्चात् दो बजे से चार बजे तक आराम करो। साढ़े चार बजे से छह बजे तक गृहकार्य करो। साढ़े छह बजे से पौने आठ बजे तक खेलो। रात में आठ बजे भोजन खाओ रात में सवा आठ बजे से साढ़े नौ बजे तक पढ़ाई करके। दस बजे सोने के लिए जाओ। यही तुम्हारी समय सारणी है।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवणकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां ज्ञानकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां चिन्तनात्मकशक्तेः विकासः।
- छात्राणां बुद्धिकौशलस्य विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतभाषायां वार्तालापं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः समयस्य महत्त्वं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- संस्कृतभाषायां समयसारणिं लिखितुं समर्थाः भवन्तु।
- नियमानां पालनार्थं समयस्य किं महत्त्वम् इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- सर्वे छात्राः समयस्य विषये जानन्ति।
- सर्वे छात्राः घटिकां दृष्ट्वा कः कालः इति जानाति।
- घटिकायाः सूचिकां दृष्ट्वा कः कालः इति जानन्ति परम् अधुना विषयोऽस्ति तं कालं संस्कृत भाषायां किं कथ्यते?
- सामान्येन ज्ञानेन सः संस्कृतभाषायां तं कालं किं कथ्यते अस्य बोधनं करिष्यति। यथा– 1:00 एकवादनम्

पाठपरिचयः

- समयस्य किं महत्त्वम् अस्य ज्ञानम्।
- यः समयस्य मूल्यं जानाति समयः तस्य मूल्यं वर्धयति।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्राः तस्य अनुवाचनम् करिष्यन्ति।
- कठिनशब्दानाम् अर्थः।
- पर्यायवाचिशब्दानां परिचयः।
- शब्दानाम् मौखिकलिखितरूपेण अभ्यासः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।

  यथा– भवान् प्रातः कति वादने उत्तिष्ठति?

  भवान् कति वादने प्रातःराशं करोति?

क्रियाकलापः

- छात्राः कालक्रमेण स्वदिनचर्याः लेखिष्यन्ति।

  यथा– अहं प्रातः ..... वादने उत्तिष्ठामि।

गृहकार्यम् –

- प्रश्न संख्या 1, 3, 5, 6, 7 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) ये समयस्य महत्त्वं न जानन्ति ते सफलतां न विन्दन्ति।
   (*ii*) सूर्यः, चन्द्रमाः ऋतवः च सर्वे समये एव आगच्छन्ति।
   (*iii*) कार्याणि सुचारुरूपेण कर्तुं समयसारणी आवश्यकी।
   (*iv*) गतः कालः पुनः न आगच्छति।
   (*v*) पुत्रस्य समयसारण्यां सः सपाद पञ्चवादने भ्रमणाय गमिष्यति।
2. (*i*) चतुर्वादने (*ii*) सार्धपञ्चवादने (*iii*) षड्वादने (*iv*) सार्धषड्वादने (*v*) दशवादने
3. (*i*) स्मरामि (*ii*) भक्षयसि (*iii*) पिबेयुः (*iv*) क्रीडेत (*v*) आगच्छतः
4. (*ii*) सार्ध षड्वादने (*iii*) सपाद सप्तवादने (*iv*) पादोन द्विवादने (*v*) नववादने
5. (*i*) नववादने (*ii*) सपाद नववादने (*iii*) पादोन एकादश (*iv*) सार्धैकादशवादने (*v*) द्वादशवादने
6.

पदानि	विपर्ययाः
रात्रौ	दिवसे
गतः	आगतः
असफलताम्	सफलताम्
पुत्रः	पुत्री
प्राक्	पश्चात्

7. (*i*) यूयम् (*ii*) वयम् (*iii*) त्वम् (*iv*) आवाम् (*v*) युवाम्

क्रियाकलापाः (Activities)

1. अस्मभ्यम्–अध्यापकः अस्मभ्यम् विद्यां ददाति।
   अस्माकम्–अयम् अस्माकं विद्यालयः अस्ति।
   मया–सा मया सह विद्यालयं गच्छति।
   त्वया–सीता त्वया सह चलति।
   यूयम्–यूयं विद्यालयात् गृहं गच्छत।
   वयम्–वयं रात्रौ दुग्धं पिबेम।
   त्वम्–त्वं छात्राय पुस्तकं यच्छसि।

2. (*i*) अहं सप्तवादने उत्तिष्ठामि।
(*ii*) सार्ध नववादने अहं स्नानं करोमि।
(*iii*) पादोन द्वादशवादने अहं साप्ताहिक-गृहकार्यं करोमि।
(*iv*) पादोन त्रिवादने अहं क्रीडितुम् गच्छामि।
(*v*) रात्रौ पादोन नववादने अहं भोजनं खादामि।
(*vi*) दशवादने अहं शयनाय गच्छामि।

श्रवण कौशलम् Listening Skills

(*i*) अमितः पादोन–चतुर्वादने स्व गृहकार्यं पूर्णं करोति।
(*ii*) अजीतः सार्ध-एकवादने विद्यालयात् आगच्छति।
(*iii*) अभिनवः सपाद्-द्विवादने विद्यालयात् आगच्छति।
(*iv*) शिवांशः अष्टवादने विद्यालयं गच्छति।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(क)

पदानि	मूलशब्दः	विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
परीक्षायै	परीक्षा	चतुर्थी	स्त्रीलिंगम्	एकवचनम्
शयनाय	शयन	चतुर्थी	पुल्लिंगम्	एकवचनम्
रात्रौ	रात्रि	सप्तमी	स्त्रीलिंगम्	एकवचनम्
ऋतवः	ऋतु	प्रथमा	स्त्रीलिंगम्	बहुवचनम्
प्रकृतिः	प्रकृति	प्रथमा	स्त्रीलिंगम्	एकवचनम्

(ख)

क्रियापदानि	मूलधातुः	पुरुषः	वचनम्	लकारः
शक्नुवन्ति	शक्	प्रथमः	बहुवचनम्	लट्
क्रीडसि	क्रीड्	मध्यमः	एकवचनम्	लट्
अवागच्छम्	अवागम् (अव+आगम्)	उत्तमः	एकवचनम्	लङ्
अनुसरिष्यामि	अनुसर् (अनु+सर्)	उत्तमः	एकवचनम्	लृट्
रचयतु	रच्	प्रथमः	एकवचनम्	लोट्

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ख) समयः बहुमूल्यः अस्ति।
2. (ग) सफलताम्

भारत के गौरव

साक्षी मलिक

भारत के लिए ओलंपिक पदक विजेत्री प्रथम महिला पहलवान साक्षी मलिक ने देश का नाम रोशन कर दिया। उन्होंने ब्राजील के 'रियो डि जेनेरियो' स्थान पर वर्ष 2016 में कांस्यपदक जीतकर यह सम्मान प्राप्त किया। पहले उन्होंने 'ग्लासगो' नगर में आयोजित वर्ष 2014 में राष्ट्रमंडल खेलों में भारत का प्रतिनिधित्व करके रजतपदक प्राप्त किया। हरियाणा राज्य के रोहतक नगर में 3 सितंबर, वर्ष 1992 में जन्मी साक्षी मलिक के पिता सुखवीर मलिक दिल्ली परिवहन निगम में एक बस परिचालक हैं। उनकी माता श्रीमती सुदेश मलिक आँगनवाड़ी में कार्यकर्त्री हैं। अत्यधिक साधारण परिवार में पली-बढ़ी साक्षी के प्रशिक्षक (कोच) श्रीमान ईश्वर दाहिया हैं।

64 किलोग्राम तक भार वाली साक्षी ने ओलंपिक में कज़ाकिस्तान के अइसुलू टाइबेकोवा को हराकर 58 किलोग्राम भारवर्ग में मुक्तशैली (फ्री-स्टाइल) की कुश्ती में कांस्य पदक जीता।

जब वर्ष 2013 में जोहांसबर्ग में आयोजित राष्ट्रमंडल (कॉमनवेल्थ) की कुश्ती में उन्होंने 60 किलोग्राम भारवर्ग में कांस्यपदक जीता, तब यह उपलब्धि उनके सफल जीवन का स्मरणीय (यादगार) पल था। खेलों में साक्षी के महत्त्वपूर्ण योगदान को देखकर भारत सरकार ने वर्ष 2016 में उन्हें, बैडमिंटन खिलाड़ी पी०वी० सिंधु, जिम्नास्ट दीपा करमाकर और निशानेबाज़ जीतू राय को सर्वोच्च खेल पुरस्कार 'राजीव गांधी खेल रत्न' से सम्मानित किया। साक्षी की उपलब्धि प्रत्येक युवक के लिए प्रेरणा है, चाहे वह संपन्न हो अथवा आवश्यक सुविधा से वंचित हो।

पुसरला वेंकट सिंधु (पी०वी०सिंधु)

बैडमिंटन खेल में भारत की स्टार खिलाड़ी पी०वी० सिंधु ने अगस्त महीने की उन्नीस तारीख को वर्ष में 2016 में 'रियो ओलंपिक' खेलों में रजतपदक जीतकर इतिहास रचा। वे पहली महिला हैं, जिन्होंने ओलंपिक खेलों में भारत का प्रतिनिधित्व किया और महिला-एकल बैडमिंटन खेल में रजतपदक जीता। वे पहले से ही भारत की राष्ट्रीय चैंपियन थीं।

पी०वी० सिंधु का जन्म जुलाई माह की पाँचवी तारीख को वर्ष 1995 में हैदराबाद नगर में हुआ था। उनके पिता श्री पी०वी० रमण और माता पी० विजया व्यवसाय से बॉलीबॉल खिलाड़ी थे। किंतु सिंधु ने प्रसिद्ध बैडमिंटन खिलाड़ी पुलेला गोपीचन्द से प्रभावित होकर बैडमिंटन खेल को अपने व्यवसाय के रूप में स्वीकार किया। आठ वर्ष की उम्र से ही सिंधु ने बैडमिंटन खेलना प्रारंभ कर दिया। उन्होंने गोपीचंद को ही अपना गुरु माना और उनके कठोर मार्गदर्शन में अपनी प्रतिभा को निखारा।

'गोपीचंद-बैडमिंटन-अकादमी' इस संस्था से संबद्ध सिंधु वर्ष 2012 में ('एशिया-यूथ-अंडर-19') चैंपियन बनीं। एम०बी०ए० करते हुए इक्कीस वर्षीया सिंधु ने वर्ष 2016 में दक्षिण एशियाई खेलों में महिलाओं के मध्य (बीच) स्वर्णपदक जीता।

सिंधु अत्यधिक परिश्रमी खिलाड़ी हैं। वे सुबह उठकर सवा चार बजे बैडमिंटन क्रीड़ा का अभ्यास प्रारंभ करती हैं। उनके प्रशिक्षक श्री गोपीचंद ही उनके आदर्श हैं। सिंधु की प्रशंसा करते हुए गोपीचंद ने कहा-"उनकी प्रवृत्ति तथा-सदैव जीतने के लिए प्रयत्न करता हुआ उनका मनोभाव सिंधु के खेल की विशेषता है।"

सिंधु के उल्लेखनीय योगदान को देखकर भारत सरकार ने उन्हें वर्ष 2016 में सर्वोच्च खेल पुरस्कार 'राजीव गांधी खेल रत्न' से सम्मानित किया। इससे पहले उन्हें वर्ष 2015 में 'पद्मश्री' इस सम्मान से भी सम्मानित किया गया। पूरे विश्व में भारत का गौरव बढ़ाने वाली पी०वी० सिंधु की निष्ठा और परिश्रम हम सबके लिए प्रेरणा दे रहे हैं।

प्रश्नपत्रम्

1. छात्र स्वयं करें।
2. (*i*) नमः (चतुर्थी विभक्तिः) (*ii*) पत् (पञ्चमी विभक्तिः)
3. यद्यपि चाणक्य एकः कुरुपः नरः आसीत् तथापि सः स्वगुणैः चन्द्रगुप्तं कुशलः योद्धा राजनीतिज्ञः च अकरोत्। अद्यापि तेन सदृशेन अर्थशास्त्री न अस्ति। संसारे मानवः गुणैः सर्वत्र पूज्यन्ते रूपेण न।
4. छात्र अध्यापक/अध्यापिका की उपस्थिति इसे कक्षा में करे।
5. (*i*) सः विद्यालयं प्रति गच्छति।, (*ii*) त्वं भिक्षुकाय धनं यच्छसि।
   (*iii*) कन्या मात्रा सह क्रीडति। (*iv*) अहं गृहात् बहिः गच्छामि।
   (*v*) यूयं पुस्तकं विना गच्छथ।
6. छात्र स्वयं करें।
7. (*i*) अश्वः–तुरङ्गः, घोटकः। (*ii*) गृहम्–सदनम्, गेहम्।
   (*iii*) माता–जननी, अम्बा। (*iv*) कृष्णः–केशवः, वासुदेवः।
   (*v*) जलम्–सलिलम्, उदकम्।
8. (*i*) बदसूरत = कुरूपः (*ii*) अध्यापक = गुरुः
   (*iii*) राजा = नृपः (*iv*) योग्यता = पात्रता
   (*v*) परिश्रम = उद्यमः

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्)

1. I. (*i*) परोपकारशीलाः (*ii*) दधीचिः
   II. राजा शिविः कपोतस्य प्राणान् रक्षितुं निजमांसम् अयच्छत्।
   III. (*i*) (ग) अयच्छत् (*ii*) (ख) कष्टम्
   (*iii*) (ख) जनेभ्यः (*iv*) (ग) परोपकारशीलाः

खण्डः 'ख' (रचनात्मक-कार्यम्)

2. (*i*) जनाः होली-उत्सवस्य आनन्दं अनुभवन्ति। (*ii*) ते मिलित्वा नृत्यन्ति गायन्ति च।
   (*iii*) एकः जनः ढोलकं वादयति। (*iv*) बालाः, वृद्धाः युवकाः च सर्वे आनन्दयन्ति।
   (*v*) ते मिलित्वा उत्सवम् मानयन्ति।
3. (*i*) गच्छामि (*ii*) माता (*iii*) अहम् (*iv*) ज्वरः (*v*) सा

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्)

4. (*i*) वयम् (*ii*) अस्याः (*iii*) एतत् (*iv*) त्वम् (*v*) अस्मिन्
5. (*i*) गम् + क्तवतु (*ii*) नन्तुम् (*iii*) पठ् + क्त (*iv*) दृष्ट्वा (*v*) आगम्य
6. (*i*) (ख) श्वः (*ii*) (ग) कदापि (*iii*) (क) सर्वत्र (*iv*) (घ) वृथा (*v*) (ख) तथापि

7.

धातुः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(*i*) 'ज्ञा'	जानाति	जानीतः	जानन्ति
(*ii*) 'वस्'	वसेत्	वसेताम्	वसेयुः
(*iii*) 'स्मृ'	अस्मरम्	अस्मराव	अस्मराम
(*iv*) 'गम्'	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
(*v*) 'धाव्'	धावामि	धावावः	धावामः

8. (*i*) पञ्चवादने (*ii*) सार्ध पञ्चवादने (*iii*) सपाद षड्वादने (*iv*) सार्धसप्तवादने (*v*) द्विवादने

9. (*i*) सः तीव्रम् धावितुम् अभ्यासं करोति। (*ii*) ते गृहकार्यं कृत्वा विद्यालयं गच्छन्ति।
(*iii*) अहं क्रिकेटं दृष्ट्वा लेखं लिखामि। (*iv*) तौ जलं पीत्वा क्रीडतः।
(*v*) माता भोजनं पक्तुम् तण्डुलान् आनयति।

10. (*i*) ते गुरुं अनमन्। (*ii*) त्वं योग्या छात्रा एधि।
(*iii*) सः फलं खादेत्। (*iv*) अहं कुशलः वीरः च आसम्।
(*v*) अद्य मम माता आगमिष्यति।

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्)

11. I. (*i*) महातपा (*ii*) व्याघ्रम्
II. (*i*) एकदा मुनिः काकेन नीयमानं मूषकशावकम् अपश्यत्।
(*ii*) मूषकः मुनेः अङ्के प्राविशत्।
III. (*i*) (क) त्वम् (*ii*) (ख) भवति
(*iii*) (क) तदा (*iv*) (ख) ल्यप्

12. (*i*) विनयम् (*ii*) विनयात् (*iii*) पात्रत्वात् (*iv*) धनात् (*v*) ततः

13. (*i*) कस्मात् धनम् आप्नोति? (*ii*) विद्यार्थिनः कति लक्षणम्?
(*iii*) नन्दः कम् अनिन्दत्? (*iv*) केषु स्नेहः कर्तव्यः?
(*v*) कस्य तृणम् अपि न दास्यामि?

14. (*v*) बनवीरः तस्य संरक्षकः नियुक्तः। (*iii*) राज्यस्य कृते बनवीरः उदयं हन्तुम् ऐच्छत्।
(*i*) पन्ना स्वपुत्रम् उदयस्य स्थाने अस्थापयत्। (*iv*) युवा भूत्वा उदयः बनवीरं मारयित्वा राज्यं प्राप्तवान्।
(*ii*) धन्यः पन्नाधात्र्याः अनुपमः त्यागः।

15.

दया	क्रूरता
हन्तुम्	रक्षितुम्
शीघ्रम्	शनैः
क्रुद्धः	प्रसन्नः
वृद्धिम्	क्षयम्

अनुवादः

सभी प्राणियों को जीवन देने वाले वृक्षों का जन्म (जीवन) श्रेष्ठ होता है। ये वृक्ष धन्य हैं, जिनसे याचक (माँगने वाले) कभी निराश होकर नहीं जाते हैं।

मनीष – अरे प्रत्यूष! तुम इस पद्य (श्लोक) को क्यों गा रहे हो?

प्रत्यूष – मनीष! आज मैं बहुत ही खुश हूँ क्योंकि मैं एक पौधा लगाकर आ रहा हूँ। क्या तुम नहीं जानते कि आज पर्यावरण दिवस है?

मनीष – ओह! मैं यह बात कैसे भूल गया। आज तो जून माह की पाँचवी (पाँच) तारीख है।

प्रत्यूष – तुम ही क्यों? आज तो सभी लोगों ने वृक्षों को भुला दिया है। जीवन के आधार इन वृक्षों को लोग अपने स्वार्थ के लिए काट रहे हैं। मनुष्यों के द्वारा सुखों को भोगने के लिए अनेक साधनों का आविष्कार किया गया है। इस कारण से प्रकृति और पर्यावरण दोनों की ही उपेक्षा कर रहे हैं।

मनीष – तुम सत्य कह रहे हो। वृक्ष दूसरों के भले के लिए ही फल धारण करते हैं अर्थात् फल देते हैं। वे हमेशा स्वयं सूर्य की गर्मी (धूप) में खड़े रहकर हमें छाया प्रदान करते हैं।

प्रत्यूष – केवल छाया ही नहीं बल्कि फूल, फल, लकड़ी, दवाईयाँ तथा सुगन्ध भी और न जाने क्या-क्या अन्य चीज़ें भी। सूर्य के प्रकाश में पेड़ 'कार्बनडाई-आक्साइड' नामक गैस का शोषण करते हैं और आक्सीजन प्रदान करके पर्यावरण को शुद्ध और स्वस्थ करके संतुलित करते हैं।

पेड़ों के अभाव में भू-क्षरण, भू-स्खलन, सूखा और बाढ़ आदि आपदाएँ होती हैं। वृक्ष अपनी जड़ों में मिट्टी को बाँधकर उसकी रक्षा करते हैं। वृक्ष प्राणियों के आश्रयदाता भी हैं। पेड़ों की टहनियों में कई प्रकार के पक्षी, बंदर, जड़ों में साँप, चीटियाँ, पत्तों में कीड़े और फूलों पर भौंरे निवास करते हैं।

मनीष – प्रत्यूष! क्या तुम जानते हो कि पेड़ काटना अपराध है?

प्रत्यूष – हाँ! मैं जानता हूँ। मैं यह भी जानता हूँ कि एक पेड़ दस पुत्र के बराबर होता है। इसलिए हर वर्ष जुलाई माह में एक पेड़ अवश्य लगाना चाहिए। वृक्ष हमारे रक्षक हैं, उनकी रक्षा में ही हमारी रक्षा है। इसलिए पेड़ लगाए जाने चाहिए और उनकी रक्षा की जानी चाहिए।

पेड़ देवताओं को नमस्कार है।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्रेषु वाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्रेषु श्रवणकौशलस्य विकासः।

- छात्रेषु कर्तव्यबोधस्य विकासः।
- छात्रेषु चिन्तनशक्तेः विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतभाषां पठित्वा तस्य अर्थं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- वृक्षाणां जीवने किं महत्त्वम् इति ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- वृक्षाणां छेदनं न कर्तव्यम् अस्य ज्ञानमपि छात्राय अपेक्षणीयम्।
- वृक्षाणां छेदनेन काः काः हानयः इति अपि छात्राः ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- वृक्षाणां के के लाभाः इति अपि ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः वृक्षाणां विषये जानन्ति एव।
- वृक्षाः किं यच्छन्ति?
- वृक्षाः पर्यावरणं रक्षति न वा।
  (छात्राः उत्तरं दास्यन्ति – आम्)
- एवं लघु-लघुप्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। एवं विषयं प्रति प्रवेशं प्राप्स्यामः।

पाठपरिचयः

- मानवजीवने शुद्धपर्यावरणस्य उपयोगिता प्रदूषणस्य दुष्प्रभावः तेषां निदानं च विषये उक्तम्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः पुनः तस्य अनुवाचनम्।
- कठिनशब्दानां मौखिक-लिखितरूपेण अभिव्यक्तिः।
- विपरीतशब्दानां ज्ञानम्।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।
  यथा– के धन्याः सन्ति?
  वृक्षाः किं किं यच्छन्ति?

क्रियाकलापः

- छात्राः गृहे एकं एकं पादपम् आरोपयिष्यति।
- वृक्षाणां रक्षणार्थं मार्गेषु जनान् सम्बोधयिष्यामः।
- 'वृक्षाणां किं महत्त्वम्' इति विषयम् अधिकृत्य भाषणप्रतियोगितायाः आयोजनं करिष्यामः।
- पर्यावरणस्य चित्राणाम् संकलनम् आलेखनम् च।

गृहकार्यम् –

- प्रश्नसंख्या 1, 2, 3, 4, 5, 6 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) के (*ii*) (ख) कैः (*iii*) (घ) किमर्थम् (*iv*) (क) कदा (*v*) (ख) किम्
2. (*i*) परोपकाराय (*ii*) प्राणिनाम् (*iii*) भ्रमराः (*iv*) अपराधः (*v*) दश
3. (*i*) वृक्षाः पुष्पाणि, फलानि, काष्ठानि, औषधानि गन्धम् अन्यानि बहूनि वस्तूनि च यच्छन्ति।
   (*ii*) तरवः मृतिकां स्वमूलैः बद्ध्यन्ति।
   (*iii*) महीरुहाः धन्याः सन्ति येभ्योः अर्थिनः निराशाः न यान्ति।
   (*iv*) वृक्षाणां रक्षणे अस्माकं रक्षा अस्ति।
   (*v*) द्रुमाणाम् अभावे भूमिरक्षरणस्य, भूस्खलनस्य, अनावृष्टेः अतिवृष्टेः च उत्पाताः भवन्ति।
4.

वरम्	जन्म
धन्याः	महीरुहाः
सर्वैः	जनैः
एतान्	द्रुमान्
विविधानि	पुष्पाणि

5. (*i*) वि + स्मृ + क्त (*ii*) रुप् + अनीयर् (*iii*) उप + भुज् + तुमुन्
   (*iv*) रक्ष् + तव्यत् (*v*) स्था + क्त्वा
6. (*i*) पादपान् (*ii*) पुष्पेषु (*iii*) वृक्षाणाम् (*iv*) अस्मभ्यम् (*v*) जीवनस्य
7. (*i*) वृक्षाः परोपकाराय फलानि यच्छन्ति। (*ii*) वृक्षाः खगानां प्राणिनां च आश्रयस्थलाः सन्ति।
   (*iii*) अस्माभिः प्रतिवर्षे एकः वृक्षः रोपणीयः। (*iv*) तुलस्याः पादपेन अनेकानि रोगानि दूरीभवन्ति।
   (*v*) निम्बः एकः औषधियपादपः अस्ति।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।
2.

शब्दाः	वाक्य
(*i*) महीरुहाः	महीरुहाः अस्मभ्यं बहूनि उपयोगीनि वस्तूनि यच्छन्ति।
(*ii*) विटपेषु	विटपेषु खगाः वसन्ति।
(*iii*) द्रुमैः	जनाः द्रुमैः शुद्धवायुं प्राप्नुवन्ति।
(*iv*) पादपान्	वयम् पादपान् रोपयेम
(*v*) वृक्षः	वृक्षः परोपकाराय फलति।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) त्वं सत्यं वदसि। (*ii*) वृक्षाः अस्माकं रक्षकाः सन्ति।
(*iii*) जनाः वृक्षारोपणं कुर्वन्ति। (*iv*) अहं पादपान् अवश्यम् आरोपयिष्यामि।
(*v*) वृक्षाः अस्मभ्यम् खाद्यपदार्थान् यच्छन्ति।

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ख) वृक्षाणाम् 2. (ख) परोपकारस्य 3. (क) पर्यावरणस्य

अनुवादः

प्राचीन काल में किसी देश में एक राजा रहता था। उसका नाम यशपाल था। वह स्वभाव से बड़ा ही लोभी था। वह सभी राजाओं में सबसे धनवान होना चाहता था।

एक बार उसके महल में एक ऋषि आए। राजा ने मुनि (ऋषि) का सेवा सत्कार किया। इससे प्रसन्न होकर महर्षि राजा से बोले– "मैं तुम्हारी सेवा-सत्कार से बहुत प्रसन्न हूँ। कोई एक वरदान माँगो।" राजा हाथ जोड़कर बोला– "भगवन्! यदि आप मेरी सेवा से खुश हैं, तो मैं जिस पदार्थ को भी छुऊँ, वह सोना हो जाए, ऐसा वरदान दीजिए।" मुनि भी "ऐसा ही हो" कहकर वहाँ से चले गए।

राजा भी वरदान प्राप्त करके बहुत खुश हुआ। वह महर्षि के वचन परखने के लिए उत्सुक हुआ। समय व्यर्थ में न बिताते हुए उसने उसी क्षण वहाँ पर स्थित चीज़ों को एक-एक करके छुआ। सभी वस्तुएँ सोने की हो गईं। ऐसा देखते हुए राजा की तृष्णा (इच्छा) और बढ़ गई। लोभी राजा ने महल की सभी वस्तुओं को स्पर्श किया। सभी जगह (चारों तरफ़) सोने की चमक से चमकते हुए महल को देखकर वह काफी आनन्दित (खुश) हुआ। थके हुए राजा को प्यास लगी। नौकरों ने पानी ला दिया। जैसे ही राजा ने पानी पीने के लिए पात्र (बर्तन) को स्पर्श किया, वैसे ही पानी सहित पात्र भी सोने के पिंड में परिवर्तित हो गया। इस प्रकार वह पानी पीने के लिए और भोजन खाने के लिए भी असमर्थ हो गया। उसी समय खेलती हुई उसकी पुत्री वहाँ पर आई। जैसे ही उसने उसके सिर को प्यार से छुआ, वह भी सोने की प्रतिमा (मूर्ति) बन गई।

अब यशपाल जोर से रोने लगा और उस महर्षि को याद करने लगा। भाग्यवश से वही महर्षि वहाँ आए। रोता हुआ राजा उनके चरणों में गिरकर दिए हुए वरदान को वापस लेने के लिए कहने लगा। मुनि बोले– "अब तो तुम सबसे धनवान हो। किसलिए रो रहे हो?" राजा ने कहा– "मैं भूखा हूँ और प्यासा हूँ। मेरी पुत्री भी सोने की हो गई है। अब मैं धन नहीं चाहता हूँ।" मुनि भी दया करके "ऐसा ही हो" कहकर बाहर चले गए। राजा की सभी वस्तुएँ और पुत्री अपनी-अपनी प्रकृति को प्राप्त हुईं (अर्थात् जैसी थी, वैसी ही हो गईं)। अन्त में राजा ने भी धन की तृष्णा (इच्छा) छोड़ दी। सच ही कहा गया है–

लोभ से क्रोध पैदा होता है, लोभ से काम (इच्छाएँ) पैदा होता है, लोभ से मोह और नाश पैदा होता है। अतः लोभ ही पाप का मूल कारण है। अर्थात् हमें लोभ (लालच) नहीं करना चाहिए।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवणकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां वाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां चिन्तनात्मकशक्तेः विकासः।
- छात्राणां बोधनात्मकशक्तेः विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- कथाविधेः ज्ञानम्।
- कथायाः सम्बन्धः केन कालेन भवति?
- शतृप्रत्ययस्य ज्ञानम्।
- लोभः कथं मनुष्यं विनाशं प्रति नेतुं समर्थाः इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः लोभस्य विषये जानन्ति। शिक्षिका कथा माध्यमेन पाठे रुचिः उत्पन्नं करिष्यति।
- अध्यापकः कथयिष्यति भवान् अनेकाः कथाः अशृण्वन्।
  संभावित-उत्तरम् – आम्।
- कथायाः वयं शिक्षां प्राप्नुमः।
  संभावित-उत्तरम् – आम्।
- अद्यापि वयं एकां कथां पठिष्यामः या शिक्षयति – लोभः पापस्य कारणम्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- कठिनशब्दानाम् अर्थः।
- कठिनशब्दानां मौखिक-लिखित-अभिव्यक्तिः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।
  यथा– राज्ञः नाम किम् आसीत्?
  सः स्वभावेन कीदृशः आसीत्?
  सः किम् इच्छति?

भाषिककार्यम्

- 'एकः' अस्य किं विशेष्यपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'मुने' अत्र कः मूलशब्दः का विभक्तिः किं च वचनम्?

क्रियाकलापः

- छात्रः सहजतया कथां ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु एतदर्थं कथायाः चित्रमाध्यमेन प्रस्तुतं करिष्यामः। यथा– एषां चित्रं दर्शयित्वा प्रश्यामः एषः कः?
  संभावित-उत्तरम् – राजा एषं चित्रमाध्यमेन सम्पूर्णकथायाः प्रस्तुतिः।
- 'स्मार्टबोर्ड' माध्यमेन कथायाः प्रस्तुतिः।
- रचनात्मक मूल्याङ्कनम् क्रियताम्।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 5, 6 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ख) राजानम् (*ii*) (क) सेवकेन (*iii*) (ख) छात्रेषु (*iv*) (ख) महर्षेः (*v*) (क) रुदन्
2. (*i*) यशपालः (*ii*) महर्षिः (*iii*) लोभी (*iv*) सौवर्णानि (*v*) (धनस्य) तृष्णा
3. (*i*) यशपालः सर्वेषु नृपेषु धनवत्तमः भवितुम् इच्छति स्म।
   (*ii*) नृपः महर्षिं करं बद्ध्वा अवदत्—"भगवन्! यदि भवान् मम सेवया सन्तुष्टः तर्हि अहं यस्यापि पदार्थस्य स्पर्शं कुर्यां तत् सुवर्णं भवतु, इति वरं यच्छतु।"
   (*iii*) महर्षेः वरं परीक्षितुं नृपः तत्क्षणमेव तत्र स्थितानि वस्तूनि एकैकं कृत्वा अस्पृशत् सर्वाणि वस्तूनि च सौवर्णानि अभवन्।
   (*iv*) नृपः यथैव भोजनं स्पृशति स्म तथैव भोजनं स्वर्णपिण्डे परिवर्तितं जातम्। एवं नृपः बुभुक्षितः आसीत्।
   (*v*) यदैव राजा सुतायाः शिरः स्नेहेन स्पृशति स्म तथैव सुता अपि स्वर्णमयी अभवत्।
4. (*i*) नृपः महर्षेः कयोः अपतत्? (*ii*) एकः महर्षिः कुत्र आगच्छत्?
   (*iii*) नृपस्य स्पर्शेन सर्वाणि वस्तूनि कीदृशानि अभवन्? (*iv*) पात्रं कस्मिन् परिवर्तितम्?
   (*v*) तस्मिन्नेव काले तस्य का तत्रागच्छत्?
5. (*i*) निन्दनीयम् (*i*) प्रशंसनीयम्
   (*ii*) लोभी (*ii*) सन्तुष्टः
   (*iii*) निर्धनः (*iii*) धनिकः
   (*iv*) उत्साहः (*iv*) निरुत्साहः
   (*v*) सम्मानः (*v*) अपमानः
   (*vi*) शीघ्रम् (*vi*) शनैः
6. (*i*) भवति (*ii*) स्पृशामि (*iii*) करिष्यति (*iv*) वदेत (*v*) अभवत्
7. (*iii*) कस्मिंश्चित् देशे यशपालः नामधेयः नृपः आसीत्।
   (*v*) नृपः स्वभावेन लोभी आसीत्।
   (*viii*) एकदा तस्य प्रासादम् एकः मुनिः आगच्छत्।
   (*iv*) नृपः मुनये वरं दातुम् अकथयत्।
   (*i*) लोभी नृपः प्रासादस्य सर्वाणि वस्तूनि अस्पृशत्।
   (*ii*) वरप्रभावेण सः किञ्चिदपि खादितुम् असमर्थः।
   (*vii*) प्रायश्चितं कृत्वा सः मुनेः चरणयोः अपतत्।
   (*vi*) अन्ततः नृपः लोभम् अत्यजत्।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. (*i*) एकः व्याघ्रः, स्वर्णकङ्कणम् (*ii*) दातुम्, कङ्कणम्
   (*iii*) एतत् (*iv*) स्नानम्, अधिगच्छ
   (*v*) नद्याम्, निमग्नः, ब्राह्मणम्, शान्तमकरोत्
2. धनम्, आभूषणानि, भोजनम्, सम्पत्तिः, फैशनवस्तूनि आदयः।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

	क्त्वा	तुमुन्	ल्यप्	क्त	क्तवतु
(*i*) पठ्	पठित्वा	पठितुम्	संपठ्य	पठितः	पठितवान्
(*ii*) स्था	स्थित्वा	स्थातुम्	उत्थाय	स्थितः	स्थितवान्
(*iii*) नम्	नत्वा	नन्तुम्	प्रणम्य	नतः	नतवान्
(*iv*) हस्	हसित्वा	हसितुम्	उपहस्य	हसितः	हसितवान्
(*v*) पा (पिब्)	पीत्वा	पातुम्	आपीय	पीतः	पीतवान्

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) लोभी 2. (ख) लोभः न कर्तव्यः 3. (ग) लोभः

एकादशः पाठः भारतीयाः नार्यः (स्वर-सन्धिः)

अनुवादः

एक नारी शिक्षित होकर पूरे परिवार को शिक्षित कर सकती है।

भारतीय नारी त्याग की मूर्ति है, क्षमाशील है, प्रेम और वात्सल्य को देने वाली है। उसके अनेक रूप हैं। जैसे– बहिन, पत्नी, बेटी, माँ आदि। यद्यपि मुगलकाल में महिलाओं की स्थिति शोचनीय थी, फिर भी समाज सुधारकों के प्रयासों से समाज से बाल-विवाह और सती-प्रथा जैसी अनेक कुप्रथाएँ (बुरे रिवाज) समाप्त हो गए। आज़ादी से पहले भी अनेक लोकप्रिय महिलाएँ हुईं। उनमें रानी लक्ष्मीबाई प्रमुख थी। कमलानेहरू, कस्तूरबा गांधी, सरोजिनी नायडू आदि महिलाएँ स्वतंत्रता के लिए जेल में भी गईं। प्रसिद्ध गायिका लता मंगेशकर ने तो "भारतरत्न" सर्वोच्च सम्मान प्राप्त किया। किरण बेदी अनेक पुरस्कारों से पुरस्कृत की गईं। वर्ष 1999 में उन्होंने "प्राइड ऑफ इण्डिया" इस पुरस्कार को प्राप्त किया।

आज यद्यपि महिलाएँ विविध क्षेत्रों में नारी शक्ति का सर्वश्रेष्ठ प्रदर्शन करती हैं, फिर भी वस्तुस्थिति अलग है। आज भी समाज में अधिकांश महिलाएँ कुपोषित, अशिक्षित, गरीब, शोषण का शिकार, तथा अधिकारों से वंचित हैं। पुरुष प्रधान समाज महिलाओं का शारीरिक, मानसिक और आर्थिक शोषण करता है। इन दोषों को दूर करने के लिए सरकार का, समाज सेवी संगठनों का और पुरुष वर्ग का सम्मिलित (एकजुट) प्रयास अपेक्षित है। मनुस्मृति में मनु ने लिखा है– "जहाँ महिलाओं को सम्मान दिया जाता है, वहाँ देवता वास करते हैं।"

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवणकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां पठनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां लेखनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां ज्ञानात्मकशक्तेः विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- नारीषु के के गुणाः सन्ति इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- नारीणां दशा कदा शोचनीया जाता अस्य ज्ञानम् कर्तुं समर्थाः स्युः।
- कस्मिन् काले भारतीयनारीणां दशा शोचनीया जाता अस्य ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः स्युः।
- भारतीयनारीषु काः काः प्रमुखाः नार्यः इति ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- स्वरसन्धिं ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- नारी शक्तयाः विषये छात्राः निबन्धं लेखिष्यन्ति।
- खेल माध्यमेन सन्धि ज्ञानम्।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
- छात्राः अस्याः सूक्त्याः परिचिताः सन्ति।
- छात्राः भारतीयनारीं जानन्ति एव।
- छात्राः एतत् अपि जानन्ति प्रमुखाः नार्यः काः काः?
- एतत् ज्ञानम् एव आधारीकृत्य वयं विषयं प्रति अग्रसरं भविष्यामः। यथा–
  अद्य काः काः प्रमुखाः नार्यः सन्ति?
  (छात्राः उत्तरिष्यन्ति – सुनीता विलियम्स एवं अन्यानि नामानि अपि)
  अद्य वयं एतासां नारीणाम् विषये एव पठिष्यामः।

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे भारतीयनार्यः बलिदानस्य त्यागस्य विषये उक्तम्।
- भारतीयनार्याः कुत्र-कुत्र सफलतां प्राप्नुवन् अस्य ज्ञानम् स्वर सन्धि, सन्धिच्छेद, संयोगश्च ज्ञानम्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- संस्कृतांशस्य वाचनेन सह छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं संस्कृतांशस्य सन्धिविच्छेदः। यथा–

तथापि – तथा + अपि

इत्यादयः – इति + आदयः

- सन्धिविच्छेदस्य अनन्तरं कठिनशब्दानाम् अर्थः। तेषां वाक्येषु प्रयोगः।
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।

यथा– का त्यागस्य प्रतिमा अस्ति?

नारीणां के के स्वरूपाः सन्ति?

भाषिककार्यम्

- यथापि' अस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'अभवन्' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्।

क्रियाकलापः

- भारते याः प्रमुखाः नार्यः अभवन् तासां नारीणां चित्राणां सङ्कलनं कुरुत।
- भारते याः प्रमुखाः नार्यः अभवन् तासां जन्मस्थलीं मानचित्रे दर्शयत्।
- द्वे प्रमुखनार्योः चित्रं रचयित्वा तयोः विषये अलिखताम्।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 7 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) कुप्रथाः (*ii*) (ख) सर्वोच्चः (*iii*) (ग) अद्यत्वे (*iv*) (क) नारीणाम् (*v*) (ख) एषा बालिका
2. (*i*) कुप्रथाः (*ii*) सर्वोत्तमम् (*iii*) किरणबेदी (*iv*) देवताः (*v*) त्यागस्य
3. (*i*) मनुः नारी विषये अलिखत्–"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।"
   (*ii*) अद्यत्वेऽपि अधिकांशाः भारतीयाः नार्यः कुपोषिताः, अशिक्षिताः, निर्धनाः, शोषिताः अधिकारवञ्चिताः च सन्ति।
   (*iii*) समाजसुधारकैः बालविवाहः, सतीप्रथा आदियः अनेकाः कुप्रथाः समाप्ताः।
   (*iv*) कुप्रथाणां निवारणाय सर्वकारस्य समाजसेविसंगठनानां पुरुषवर्गस्य च सम्मिलितं प्रयासम् अपेक्ष्यते।
   (*v*) स्वतन्त्रतायै कमलानेहरू, कस्तूरबागांधी, सरोजिनी नायडू आदयः महिलाः कारागारम् अगच्छन्।
4. (*i*) काः सर्वेषु क्षेत्रेषु अग्रे वर्धन्ते?
   (*ii*) इमाः महिलाः कस्यै(किमर्थम्) कारागारमगच्छन्?
   (*iii*) किरणबेदी कैः पुरस्कृता?
   (*iv*) पुरा नार्यः किम् अपि अकुर्वन्?
   (*v*) नार्यः केषु सर्वोत्तमं प्रदर्शनं कुर्वन्ति?
5. (*i*) अधिकांशाः (*ii*) वीरा (*iii*) एकस्मिन् (*iv*) शिक्षिता (*v*) सर्वेषु

6.

पदानि	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गम्
नार्यः	नारी	प्रथमा	बहुवचनम्	स्त्रीलिंगम्
समाजसुधारकाणाम्	समाजसुधारक	षष्ठी	बहुवचनम्	पुल्लिंगम्
अनेकाः	अनेक	प्रथमा	बहुवचनम्	स्त्रीलिंगम्
नारीणाम्	नारी	षष्ठी	बहुवचनम्	स्त्रीलिंगम्
पुरस्कारैः	पुरस्कार	तृतीया	बहुवचनम्	नपुंसकलिंगम्

7. (*i*) माता सुस्वादुः भोजनं पचति।
(*ii*) प्राचीनकाले गार्गी अपि मन्त्राणि ऋचाः च अपठत्।
(*iii*) गायिकासु लतामंगेश्कर श्रेष्ठा अस्ति।
(*iv*) अरुन्धती राय एका प्रसिद्धा लेखिका अस्ति।
(*v*) सोनल मानसिंह एका कुशला नृत्यांगना अस्ति।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।

2.

	नाम	कर्मक्षेत्र
(*i*)	लतामंगेशकर	गायन
(*ii*)	अरुन्धतीराय	लेखिका
(*iii*)	किरण बेदी	पुलिस
(*iv*)	सायना नेहवाल	क्रीडा
(*v*)	बछेन्द्रीपाल	पर्वतारोहण
(*vi*)	सोनल मानसिंह	नृत्य
(*vii*)	पी० टी० उषा	धावन
(*viii*)	तरला दलाल	पाककला
(*ix*)	अमृता शेरगिल	चित्रकला
(*x*)	कल्पना चावला	अंतरिक्षयात्री

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) यदि + अपि
(*ii*) नार्यः + तु
(*iii*) गै + इका
(*iv*) पूर्वे + अपि
(*v*) इति + आदयः
(*vi*) कुत्र + अस्ति

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ग) नार्यः सम्माननीयाः भवन्ति।
2. (ग) बहुआयामी-चरित्रम्
3. (ख) माता

अनुवादः

अर्थ – तुम्हारा अधिकार कर्म करने में ही है, उसके फलों में कभी नहीं। इसलिए तुम कर्मों के फलों का कारण मत बनो तथा कर्म न करने में भी तुम्हारी आसक्ति न हो। [1]

अर्थ – हे कृष्ण! यह पुरुष किससे प्रेरित होकर न चाहते हुए भी बलपूर्वक प्रेरित हुआ पाप कर्म करता है। [2]

अर्थ – रजोगुण से उत्पन्न यह काम (इच्छा) और यह क्रोध महाभक्षक (अधिक खाने वाले) और महापाप कराने वाले हैं। इन्हें अपना दुश्मन समझो। [3]

अर्थ – सुख-दुःख, लाभ-हानि और जय-पराजय को समान समझकर युद्ध के लिए तैयार हो जाओ। इस प्रकार युद्ध करने से पाप के भागीदार नहीं होओगे अर्थात् पाप प्राप्त नहीं करोगे। [4]

अर्थ – इस (आत्मा) को न शस्त्र भेद (काट) सकते हैं, न आग इसको जला सकती है, न पानी इसको गला सकता है और न वायु इसको सुखा सकती है। [5]

अर्थ – अर्जुन! जब-जब धर्म की हानि होती है और अधर्म (पापाचार) बढ़ने लगता है, तब-तब मैं अवतार लेता हूँ। [6]

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राः श्लोकानाम् उच्चारणस्य विद्या ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राणां श्रवणकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां वाचनकौशलस्य विकासः।
- छात्राणां स्मरणात्मकयोग्यतायाः विकासः।
- छात्राणां ज्ञानात्मकयोग्यतायाः विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- अस्मिन् पाठे प्रति शब्दे संदेशः अस्ति।
- गीतायाः महाभारतस्य अंशः इति ज्ञातुं छात्राः समर्थाः भवन्तु।
- गीतायाः प्रमुखः उपदेशः कः?
- गीतायाः रचनायाः प्रमुखं उद्देश्यम् किम्?
- गीतायाः मानवेभ्यः किमर्थम् उपयोगिनी।
- गीतायाः अन्य श्लोकान् कंठस्थं कृत्वाः बालकाः प्रार्थना स्थलेषु उच्चारणं कुर्वन्तु।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्राः गीतायाः विषये जानन्ति एव।
- शिक्षिका गीतायाः महत्त्वस्य विषये छात्रान् वदिष्यति।

- गीतायाः प्रमुखोद्देश्यं किम् अस्ति?
- गीतायां आत्मनः विषये किं कथितम्।
- गीतायां कर्मयोगस्य विषये किं कथितम्?
- गीतायाः अनुसारेण समत्वं किं कथ्यते?

पाठपरिचयः

- भाषायां पद्यानाम् गीतानाम् श्लोकानाम् महत्त्वम् उपयोगिता च प्रतिपादयति।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं श्लोकानां सस्वरवाचनम्।
- श्लोकानाम् उच्चारेण सह छात्रैः सह तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं समस्तपदानां समासविग्रहं यथा– लाभालाभौ – लाभः च अलाभः च तयोः समाहारः
- समासविग्रहस्य अनन्तरं कर्ता-क्रियान्विति।
  यथा–
  'युज्यस्व' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?
- सम्पूर्णव्याकरणिककार्यस्य पश्चात् प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।
  मनुष्यः कथं पापम् न अवाप्स्यसि?
  जीवने कं कं समे कृत्वा जीवनयापनं कर्तव्यम्?
  एवं श्लोकानाम् अर्थः भावं च स्पष्टी कुर्याम्।

क्रियाकलापः

- श्लोकानां स्मरणं कृत्वा एकाकीरूपेण वा सामूहिकरूपेण अस्य प्रस्तुतिः।
- श्लोकानां पादांशं पूर्वं कर्तुं दास्यामः।
  यथा– एकः छात्रः वदिष्यति –
  सुखदुखे समे कृत्वा .....
  अन्यः वदिष्यति –
  लाभलाभौ जयाजयौ
  एवं वयं एक एकं पादांशं नीत्वा रिक्तस्थानपूर्तिं करिष्यामः।
  (अनेन छात्राणां चिन्तनात्मकशक्तेः सजगतायाः च विकासः भविष्यति)

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 5, 6 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ख) पूरुषः (*ii*) (क) इच्छन् (*iii*) (ख) अस्मिन् संसारे (*iv*) (ख) अहम् (*v*) (ख) कृष्णाय

2. (*i*) कर्मणि (*ii*) पुरुषः (*iii*) अधिकारः (*iv*) आत्मानम् (*v*) मारुतः

3. (*i*) यदा नरः सुख-दुखे, लाभ-अलाभौ, जय-अजयौ समे कृत्वा युद्धाय तत्परः भवति तदा सः पापम् न अवाप्स्यति।
   (*ii*) यदा-यदा धर्मस्य ग्लानिः अधर्मस्य च अभ्युत्थानं भवति तदा परमात्मा आत्मानं सृजति।
   (*iii*) कामः रजोगुणसमुद्भवः, महाशनः महापाप्मा च अस्ति।
   (*iv*) सुखदुखे समे कुर्यात्।
   (*v*) युद्धाय युज्यस्व।

4.

शब्द	अर्थ
शस्त्राणि	हथियार
अकर्मणि	कर्म न करने में
अभ्युत्थानम्	वृद्धि
प्रयुक्तः	प्रेरित
हेतुः	कारण

5. (*i*) ते कुत्र अधिकारः अस्ति? (*ii*) तव कः अकर्मणि मा अस्तु?
   (*iii*) मनुष्यः केन प्रयुक्तः एव पापम् आचरति? (*iv*) इह कं वैरिणमं विद्धि?
   (*v*) आत्मानं कानि न छिन्दन्ति?

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।
2.

महा + ऋषिः	=	महर्षिः	जगत् + ईशः	=	जगदीशः
हिम + आलयः	=	हिमालयः	रमा + ईशः	=	रमेशः
कः + चित्	=	कश्चित्	पुरुष + उत्तमः	=	पुरुषोत्तमः
ने + अनम्	=	नयनम्	भानु + उदयः	=	भानूदयः
परम + अर्थः	=	परमार्थः	मुनिः + गच्छति	=	मुनिर्गच्छति
यदि + अपि	=	यद्यपि	महा + उदयः	=	महोदयः
पौ + अकः	=	पावकः	महा + उत्सवः	=	महोत्सवः

श्रवण कौशलम् Listening Skills

(*i*) ते अधिकारः कर्मणि एव (अस्तु) कदाचन फलेषु मा।
(*ii*) वार्ष्णेय! अथ केन प्रयुक्तः अयं पुरुषः अनिच्छन्न अपि बलात् नियोजितः इव पापं चरति।
(*iii*) रजोगुणसमुद्भवः एषः कामः एषः क्रोधः महाशनः महापाप्मा।
(*iv*) एवं पापं न अवाप्स्यसि।
(*v*) एनम् (आत्मानम्) शस्त्राणि न छिन्दन्ति।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) सुख-दुखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
(*ii*) नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
(*iii*) कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

(*iv*) काम एष क्रोध एष रजोगुण समुद्भवः।
(*v*) अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ख) कर्मणि
2. (ग) समभावनया युक्ताः
3. (ग) कामः क्रोधः च

प्रश्नपत्रम् (Test Paper)

1. छात्र स्वयं करें।
2. छात्र स्वयं करें।
3. (*i*) पश्यसि (*ii*) प्रक्षालयामि (*iii*) किमर्थम् (*iv*) प्रक्षालनेन (*v*) भवति (*vi*) करवाणि (*vii*) अमूल्यम् (*viii*) कुर्यात्
4. छात्र स्वयं करें।
5. छात्र स्वयं करें।
6. (*i*) इदं महाभारतस्य युद्धस्य दृश्यम् अस्ति। (*ii*) युद्धभूमौ पाण्डवाः कौरवाः च युद्धं कुर्वन्ति।
   (*iii*) अभिमन्योः हस्तयोः रथस्य चक्रम् अस्ति। (*iv*) दुर्योधनः अभिमन्युं हन्तुं चक्रव्यूहस्य रचनाम् अकरोत्।
   (*v*) सैनिकाः परस्परं युद्धं कुर्वन्ति।
7. (*i*) गजः (*ii*) दृष्ट्वा (*iii*) पर्यन्तम् (*iv*) व्यवस्था (*v*) बुद्धिमान् (*vi*) कोऽपि (*vii*) नृपः (*viii*) भवितुम् (*ix*) सिंहासनः (*x*) सः (*xi*) निमग्नः जातः (*xii*) पङ्कात् (*xiii*) शरीरस्य
8. (*i*) कल्पना चावला (अंतरिक्ष यात्रा) (*ii*) लता-मंगेशकर (गायन)
   (*iii*) किरण बेदी (पुलिस) (*iv*) कर्णम मल्लेश्वरी (भार उत्तोलन)
9. (*i*) वानरः वृक्षे वसति। (*ii*) मीनः जले वसति।
   (*iii*) सिंहः वने वसति। (*iv*) नृपः प्रासादे वसति।

त्रयोदशः पाठः सन्मित्रम्

अनुवादः

प्राचीन काल में सुदामा नाम का कोई बहुत ही निर्धन, लेकिन धार्मिक ब्राह्मण था। वह श्रीकृष्ण का घनिष्ठ मित्र और भक्त था। वह सपरिवार के साथ अति निर्धनता में जीवन यापन करता था। एक बार धनहीन और परेशान उसकी पत्नी बोली– "ब्राहमण! साक्षात् लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण तुम्हारे मित्र हैं। इसलिए आप उनसे कुछ धन क्यों नहीं माँग लेते? वे अवश्य ही हमारे निर्धनता से पीड़ित परिवार को देखकर बहुत-सा धन देंगे। इसमें कोई संदेह नहीं है। सुदामा पत्नी के अनुरोध से द्वारिका की ओर चल पड़े। मित्र को देने के लिए घर में कोई चीज़ नहीं थी। अतः उसकी पत्नी ने पड़ोसी के घर से चावल लाकर ब्राह्मण को दे दिए। न चाहते हुए भी ब्राह्मण केवल श्रीकृष्ण के दर्शन करने हेतु द्वारकापुरी गए।

श्रीकृष्ण के महल के सामने खड़े होकर वह सोचने लगा– "महाराज श्रीकृष्ण के दर्शन कैसे हो?" उसने द्वारपाल को अपना नाम बताया, परंतु द्वारपाल द्वारा उसे रोक दिया गया। तब संदेशवाहक के मुँह से 'सुदामा' यह नाम सुनकर श्रीकृष्ण दौड़ते हुए महल के द्वार पर आ गए अपने मित्र के फटे वस्त्र और सूखे मुँह को देखकर आश्चर्यचकित हो गए और उनकी आँखों से आँसू गिरने लगे। उन्होंने हृदय से प्रसन्न होकर मित्र को दृढ़ता से गले लगा लिया। प्रेम-पूर्वक सुदामा को सिंहासन पर बैठाकर रोते हुए श्रीकृष्ण ने (आँसूओं के) जल से उसके पैर धोए। स्नान और भोजन करके उन दोनों ने बचपन की बातें कीं। तभी श्रीकृष्ण ने सुदामा से पूछा– "भाभी जी ने मेरे लिए क्या उपहार भेजा है? मुझे दे दो।" यह कहकर श्रीकृष्ण स्वयं ही उन चावलों को लेकर खाने लगे।

प्रफुल्लित सुदामा ने कुछ दिनों तक राजमहल में रहकर और कृष्ण के दर्शनों से अपने आप को सौभाग्यशाली मानकर राजसुख अनुभव किया। उसके बाद उसने अपने घर वापस लौटने की श्रीकृष्ण से आज्ञा माँगी। निर्लोभी सुदामा ने श्रीकृष्ण से धन नहीं माँगा। श्रीकृष्ण ने भी उसको कुछ नहीं दिया। लेकिन घर आकर अपनी पत्नी को सुंदर (कीमती) वस्त्रों और आभूषणों से सुसज्जित देखकर, कुटिया के स्थान पर महल खड़ा देख सुदामा समझ गए कि अपने मित्र की कृपा से ही उसे यह सब सुख प्राप्त हुआ है।

इस प्रकार जो विपत्ति में अपने मित्र के दुःखों को नष्ट करने (दूर करने) का प्रयास करता है, वही सच्चा, मित्र होता है।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि –

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां कौशलस्य विकासः।
- छात्राणां ज्ञानात्मकशक्तेः विकासः।
- छात्राणां चिन्तनात्मकशक्तेः विकासः।
- छात्राणां बौद्धिकविकासस्य योग्यतायाः विकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः संस्कृतभाषयाः कथां पठितुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः लङ्लकारस्य प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः कृष्णस्य विषये ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- 'शतृ' प्रत्ययस्य ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति

- कृष्णसुदाम्नोः नाम्ना सर्वे एव परिचिताः सन्ति।
- कृष्णसुदाम्नोः मित्रता अपि सर्वत्र प्रसिद्धम्।
- शिक्षिका कृष्णसुदाम्नोः सम्बन्धित कथा कक्षायां वदिष्यति।

  अध्यापकः प्रक्ष्यति – सुदामा किं कृष्णस्य मित्रम् आसीत्?

(छात्राः उत्तरिष्यन्ति – आम्)

अध्यापकः – तयोः मित्रता जगति प्रसिद्धा न वा?

छात्राः उत्तरिष्यन्ति – प्रसिद्धा एव एवं प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयं प्रति अग्रसरं भविष्यामः।

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे कृष्णसुदाम्नोः मित्रतायाः वर्णनम्।
- अस्मिन् पाठे सन्मित्रस्य लक्षणम् स्पष्टं कृतम्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं गद्यांशस्य आरोह-अवरोहपूर्वकं वाचनम्।
- वाचनस्य अनन्तरं छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं समस्तपदानां सन्धिविच्छेदः। यथा– भक्तश्च = भक्तः + च।
- कठिनशब्दानाम् अर्थः। यथा– मोदमानः = प्रसन्नः, संत्रस्ता = दुखी
- विलोमपदानां परिचयः। यथा– आनीय – नीत्वा, आगच्छत् – अगच्छत् आदयः
- विशेषण-विशेष्ययोः ज्ञानम्। यथा– कश्चन – सुदामा, धार्मिकः – विप्रः
- सम्पूर्णपरिचयस्य अनन्तरं प्रश्नोत्तरविधिना विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–
- किं नाम विप्रः आसीत्?
- श्रीकृष्णस्य मित्रं कः आसीत्?

भाषिककार्यम्

- 'अयच्छत्' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?
  (*i*) सुदामा (*ii*) श्रीकृष्णः (*iii*) भार्या

व्याकरणिककार्यम्

- 'दृष्ट्वा' अत्र कः धातुः कः च प्रत्ययः?
- 'आसीत्' अत्र कः धातुः, कः लकारः, कः पुरुषः किं च वचनम्?

क्रियाकलापः

- अध्यापकः अस्याः कथायाः एकं पदं वदिष्यति। यथा–
  सुदामा नामछात्रः वदिष्यति।
  विप्रः आसीत् – अन्यः छात्राः वदिष्यन्ति
  पूर्णवाक्यम् –सुदामा नाम विप्रः आसीत्।
  अन्य छात्रः वदिष्यति। वयं शब्दानाम् सहायतया पुनः 'सन्मित्रम्' कथायाः रचनां करिष्यामः।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 4, 5, 6 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) केन (*ii*) (ख) किमर्थम् (*iii*) (क) कया (*iv*) (ख) कीदृशः (*v*) (ग) कैः
2. (*i*) धार्मिकः (*ii*) श्रीकृष्णस्य (*iii*) तण्डुलान् (*iv*) जीर्णानि (*v*) श्रीकृष्णः
3. (*i*) गृहं गत्वा सुदामा कुटीरस्य स्थाने प्रासादम् अपश्यत्।
   (*ii*) सुदाम्नः पत्नी अलंकारैः वस्त्रैः च सुसज्जिता आसीत्।
   (*iii*) स्वमित्रस्य दुर्दशां दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य नेत्राभ्यां अश्रूणि अपतन्।
   (*iv*) सुदाम्नः पत्नी तं अनुरोधयत्– "विप्र! साक्षात् श्रियपतिः श्रीकृष्णः तव सखा। तत् कथं भवान् तं किञ्चित् धनं न याचते।"
   (*v*) यः विपत्तौ मित्रस्य दुःखानि नाशयितुं प्रयतते सः एव सन्मित्रं भवति।
4. (*i*) धावन् = धाव् + शतृ (*ii*) याचितवान् = याच् + क्तवतु
   (*iii*) आगत्य = आ + गम् + ल्यप् (*iv*) प्रेषितम् = प्र + इष् + क्त
   (*v*) उषित्वा = वस् + क्त्वा
5. (*i*) (ग) प्रासादम् (*ii*) (क) विप्रः (*iii*) (ख) नेत्राभ्याम् (*iv*) (ख) भार्या (*v*) (घ) श्रियः
6. (*i*) दरिद्रः धनिकः (*ii*) धार्मिकः अधार्मिकः
   (*iii*) प्रचुरम् न्यूनम् (*iv*) अनिच्छन् इच्छन्
   (*v*) प्रासादः कुटीरः
7. (*vi*) सुदामा एकः दरिद्रः ब्राह्मणः आसीत्।
   (*v*) तस्य पत्नी तं श्रीकृष्णेन मेलितुम् अवदत्।
   (*ii*) पत्न्याः अनुरोधेन सुदामा श्रीकृष्णस्य राज्यं गन्तुम् अमन्यत्।
   (*iii*) तण्डुलान् नीत्वा सः प्रासादं प्रति अचलत्।
   (*viii*) मित्रस्य दुर्दशां दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य नेत्राभ्याम् अश्रूणि अपतन्।
   (*i*) सुदामा निजगृहं गन्तुम् अनुज्ञाम् अयाचत।
   (*iv*) विप्रस्य भार्या अलङ्कारैः सुसज्जिता आसीत्।
   (*vii*) कुटीरस्थाने प्रासादं दृष्ट्वा सः आचर्यचकितः अभवत्।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. (*i*) _____मम प्रियं मित्रम् अस्ति। (*ii*) सः/सा मया सह पठति।
   (*iii*) तस्य/तस्याः गृहं मम गृहस्य समीपे अस्ति। (*iv*) आवां मिलित्वा पठावः क्रीडावः च।
   (*v*) अहं तम्/ताम् अति स्नेहं करोमि।
2. (*i*) विद्या मित्रं प्रवासेषु। (*ii*) औषधं मित्रं व्याधिषु।
   (*iii*) धनं मित्रं कार्यकाले। (*iv*) धर्मः मित्रं मृतस्य।
   (*v*) भार्या मित्रं गृहेषु। (*vi*) पुस्तकम् मित्रम् अज्ञाने।

मूल्याङ्कनम् Self Assessment

पदानि	धातुः	पुरुषः	लकारः	वचनम्
अतिष्ठन्	स्था	प्रथमः	लङ्	बहुवचनम्
अत्यजताम्	त्यज्	प्रथमः	लङ्	द्विवचनम्
प्रायच्छत्	प्र + (यच्छ्)	प्रथमः	लङ्	एकवचनम्
अन्वभवन्	अनु + भू	प्रथमः	लङ्	बहुवचनम्
शृणुत	श्रु	मध्यमः	लोट्	बहुवचनम्

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ग) तस्य गृहं गत्वा तं पाठं पाठयित्वा। 2. (घ) सः स्वाभिमानी आसीत्।
3. (क) यः सुख-दुखे सहैव तिष्ठति।

चतुर्दशः पाठः — राजा भोजः (समासप्रकरणम्)

अनुवादः

एक बार गुरुकुल में एक ज्योतिषाचार्य आए। उन्होंने भोज के मुँह (मुख) की तरफ़ देखकर यह भविष्यवाणी की– "यह बालक बड़ा ही भाग्यवान है। जवान होकर यह महान राजा बनेगा। इसका यश चारों तरफ़ फैलेगा।"

आश्रम में सभी शिष्य और अध्यापक आश्चर्यचकित हो गए। आश्रम में पहली बार आने वाले ज्योतिषाचार्य महोदय को सभी ने आश्चर्य से देखा। आश्चर्यचकित बालक ने आगे आकर उनसे पूछा– "महाशय! आप कैसे जानते हैं कि मैं महाराज बनूँगा।" शान्त-भाव से ज्योतिषाचार्य बोले– "तुम्हारे मुँह (मुख) में आगे स्थित दो वक्र (टेढ़े) दाँतों से यह ज्ञात होता है।"

यह सुनकर बालक तेजी से उठकर आँगन में गया और पत्थर के प्रहार से उन दोनों दाँतो को तोड़ दिया। उसका मुँह खून से रंग गया। चिन्तित होकर आचार्य ने पूछा कि ऐसा उसने किसलिए किया।

बालक आदर सहित बोला– "गुरुदेव! मैं टेढ़े दाँतों के कारण अथवा भाग्य के सहारे राजा बनना नहीं चाहता हूँ। अपनी शक्ति और पराक्रम से राजा बनूँगा।"

कालान्तर में यही बालक 'भोज' नाम से प्रसिद्ध शासक हुआ। उसने मध्यप्रदेश की धारा नगरी में पचास वर्ष तक राज्य किया। वह अतीव न्यायप्रिय, विद्वान और प्रजा का पालक था। उसके विषय में इतिहास में अनेक रोचक कथाएँ प्रचलित हैं। उसने गद्य और पद्य मिश्रित 'रामायण-चम्पू' नामक काव्य रचा।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवण-वाचन-लेखनकौशलायां विकासः।
- छात्राणां ज्ञानात्मकाकौशलस्य विकासः।

- छात्राणां संस्कृतकथां प्रति रुचिः उत्पादनस्य क्षमतायाः विकासः।
- छात्राणाम् बौद्धिकविकासम् भवन्तु।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- छात्राः भोजस्य कथां ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः पराक्रमस्य शक्त्या महत्त्वं ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः समस्तपदानां सहायतया समासविषये ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।
- छात्राः एतद् ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु यत् भाग्येन सर्वं न प्राप्यते।
- छात्राः राजा भोजस्य ग्रन्थस्य विषये ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति

- छात्रैः अनेकाः कथाः तु पूर्वं श्रुताः एव।
- कथाः विविधाः भवन्ति। ऐतिहासिक-प्राक् ऐतिहासिक आदयः।
- भारते अनेके राजानः राज्यम् अकुर्वन्। तत्पश्चात् शिक्षिका विषयं प्रति कक्षायाम् रुचिः उत्पन्नं करिष्यति।
- एतेषु एकः राजा भोजः आसीत्। यस्य कथाम् वयम् अद्य पठिष्यामः। एवं वयं विषयं प्रति गमिष्यामः।

पाठ परिचयः

- अस्मिन पाठे एकः पराक्रमी बालकस्य कथायाः वर्णनम् अस्ति।
- कालान्तरे सः बालकः स्व शक्त्या पराक्रमेण च मध्सप्रदेशस्य धारानगर्यां प्रसिद्धः शासकः अभवत्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य सस्वरवाचनम्।
- छात्रैः आरोह-अवरोहपूर्वकं तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य-अनुवाचनस्य अनन्तरं समस्तपदानां सन्धिविच्छेदः यथा– ज्योतिष + आचार्यः।
- सन्धिविच्छेदेन सह शब्दस्य समासिक-परिचयः यथा – ज्योतिषस्य आचार्यः।
- अत्र षष्ठे विभक्तेः अर्थः अतः अत्र षष्ठी तत्पुरुषः समासः वर्तते।
- समासस्य सम्पूर्णवर्णनेन सह प्रश्नोत्तरमाध्यमेन कथायाः स्पष्टीकणम्। यथा–
  कुत्र ज्योतिषाचार्यः आगच्छत्?
  गुरुकुले कः आगच्छत्?

भाषिककार्यम्

- 'एकदा गुरुकुले ज्योतिषाचार्यः आगच्छत्' अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदम् किम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'दृष्ट्वा' अस्मिन् पदे कः धातुः कः च प्रत्ययः?

क्रियाकलापः

- अस्मिन् पाठे रचनात्मकं मूल्याङ्कनम् क्रियताम्।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 3, 5, 7 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि संस्कृते उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (Exercises)

1. (*i*) (ग) काम् (*ii*) (ग) कस्य (*iii*) (घ) कीदृशः (*iv*) (क) कौ (*v*) (ग) कस्य
2. (*i*) ज्योतिषाचार्यः (*ii*) भोजेन (*iii*) प्रस्तरप्रहारेण (*iv*) प्राङ्गणम् (*v*) वक्रदन्तौ
3. (*i*) ज्योतिषीमहोदयस्य भविष्यवाणी आसीत्– "अयं बालकः अतीव भाग्यवान्। वयस्कः भूत्वा एषः महान् नृपः भविष्यति।"
   (*ii*) भोजः न्यायप्रियः, विद्वान् प्रजापालकः चासीत्।
   (*iii*) सर्वे शिष्याः आचार्याः च ज्योतिषाचार्यस्य भविष्यवाणीं श्रुत्वा चकिताः अभवन्।
   (*iv*) बालकः स्वदन्तौ अत्रोटयत् यतः सः वक्रदन्तानां कारणात् राजा भवितुं न ऐच्छत्।
   (*v*) भोजः मध्यप्रदेशस्य धारानगर्यां पञ्चाशत् वर्षपर्यन्तं राज्यम् अकरोत्।
4. (*viii*) एकः ज्योतिषिः भविष्यवाणीम् अकरोत्।
   (*v*) "अयं बालः महान् नृपः भविष्यति।"
   (*i*) सर्वे शिष्याः आचार्याः च चकिताः अभवन्।
   (*vii*) बालकः पृच्छति– "भवान् कथं जानाति?"
   (*iii*) 'तव द्वाभ्यां वक्रदन्ताभ्यां ज्ञायते'–ज्योतिषिः वदति।
   (*vi*) बालः प्रस्तरेण तौ दन्तौ त्रोटयति।
   (*ii*) अहं स्वपराक्रमेण राजा भविष्यामि, सः घोषयति।
   (*iv*) स एव बालः कालान्तरे भोजः नाम नृपः अभवत्।
5. (*i*) गृहस्य स्वामी, षष्ठी तत्पुरुषः।
   (*ii*) आश्चर्येण चकिताः, तृतीया तत्पुरुषः।
   (*iii*) न्यायं प्रियं येन सः (नरः), बहुब्रीहिः।
   (*iv*) प्रजायाः पालकः, षष्ठी तत्पुरुषः।
   (*v*) भोजस्य मुखम्, षष्ठी तत्पुरुषः।
6. (*i*) सूर्याय (*ii*) गुरुम् (*iii*) मित्रेण (*iv*) शिष्याय (*v*) अभ्यासम्
7. (*i*) अपृच्छन् (*ii*) आसन् (*iii*) भविष्यामः (*iv*) प्रसरिष्यन्ति (*v*) जानन्ति

क्रियाकलापाः (Activities)

1. (*i*) पाठम् (*ii*) अभिज्ञातम् (*iii*) पठितवती (*iv*) परिश्रमेण (*v*) पठितम्
2. (*i*) बगोलः (*ii*) घण्टिका (*iii*) वायुपत्तनम्/विमानपत्तनम्
   (*iv*) दन्तचिकित्सकः (*v*) रजकः
   (*vi*) मेघाः (*vii*) शत्रपत्री/पाटलः (*viii*) धरा
   (*ix*) काष्ठिकः/तक्षकः (*x*) चिकित्सकः

श्रवण कौशलम् Listening Skills

(*i*) पठितुम् (*ii*) नन्तुम् (*iii*) श्रोतुम् (*iv*) द्रष्टुम् (*v*) लब्धुम्
(*vi*) पाठयितुम

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) बालकाय (भोजाय) (*ii*) स्तब्धः (*iii*) अहम् (*iv*) अद्य+अपि
(*v*) प्र+चल्+क्त

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (ख) भाग्यमपि उद्यमेनैव सिध्यति।
2. (क) लोकप्रियः
3. (ग) बालकः दन्तकारणात् नृपः भवितुम् न वाञ्छति स्म।

पञ्चदशः पाठः अविस्मरणीया गोवायात्रा (पत्रलेखनम्)

अनुवादः

प्रिय पारिजात!

सप्रेम नमस्कार।

मैं परसों ही सपरिवार गोवा यात्रा से वापस लौटा हूँ। दस दिन की यह यात्रा अद्भुत, आनन्ददायिनी और रोमांचकारी थी। गोवा एक्सप्रैस रेल से यात्रा का आवागमन पूरी तरह सुविधाजनक था।

गोवा भारत का सबसे छोटा राज्य है। पहले तो यह राज्य प्रायः पाँच सौ वर्ष तक पुर्तगाल देश का उपनिवेश था। वर्ष 1963 में यह स्वतंत्र हुआ। महाभारत में भी इसका उल्लेख 'गोपराष्ट्र' इस रूप में मिलता है। 'गोवा' यह नाम पुर्तगाल देश ने दिया। आज भी यहाँ के लोगों की भाषा, वेशभूषा, भोजन, नृत्य, संगीत और कला पर यूरोप का प्रभाव स्पष्ट रूप से दिखाई देता है।

इस मनोहर राज्य का प्रमुख उद्योग पर्यटन है। यहाँ लौह खनिज भी प्रचुर मात्रा में मिलता है, जिसका चीन तथा जापान देशों को निर्यात किया जाता है। इस राज्य का काजू फल बहुत प्रसिद्ध है, जिसका निर्यात यूरोप के सूदूर देशों में भी किया जाता है। अन्य कृषि उत्पाद हैं– नारियल, सुपारी, अन्नानास और केला आदि। इसकी राजधानी 'पणजी' माण्डोवी नदी के किनारे पर है। यहाँ का 'रिवरक्रूज' पर्यटकों में विशेष लोकप्रिय है।

गोवा राज्य के समुद्र तट विश्व प्रसिद्ध हैं। हमारा यात्री निवास कलंगुट बीच के किनारे ही था। समुद्र के किनारे खड़े होकर सूर्योदय और सूर्यास्त के दर्शन करना अद्भुत रोमांच पैदा करता है। कलंगुट के अतिरिक्त 'बागा बीच', 'दोनापाउला बीच', 'कोलवा बीच' तथा 'अंजना बीच' आदि यहाँ के प्रमुख सागर तट हैं। सागर के किनारे लहरों के बीच जलक्रीड़ा करने का यह मेरा पहला ही अनुभव था। समुद्र का अथाह जल चकित तो करता ही है, साथ ही हर्ष और भय को एक साथ उत्पन्न कर देता है। यहाँ हमने 'सेंट फ्रांसिस चर्च', 'पिलर सेमिनरी', 'होली स्पिरिट' आदि जैसे प्रसिद्ध गिरजाघर देखे। इनके साथ यहाँ के 'कामाक्षी', 'शान्तादुर्गा' और 'सप्तकेटेश्वर' आदि प्रसिद्ध मंदिर भी हैं।

यह सत्य है कि यह यात्रा मेरे हृदय में हमेशा अंकित रहेगी। जब भी मौका मिले तुम्हें भी अपने परिवार या मित्रों के साथ गोवा देखने के लिए अवश्य जाना चाहिए।

शेष सब कुशल है। तुम्हारे माता-पिता को मेरा प्रणाम। छोटी बहन को मेरा स्नेहपूर्वक नमस्कार। उत्तर शीघ्र देना।

तुम्हारा अभिन्न मित्र
अभिनव

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- संस्कृतसाहित्यं प्रति रुचिः।
- संस्कृते श्रवणपठनवाचनलेखनकौशलानां विकासः।
- पर्यटनस्य लाभाः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- पत्रलेखनविधिना परिचयः।
- यात्रावर्णनस्य ज्ञानम्।
- गोवाप्रदेश इतिहासस्य ज्ञानम्।
- गोवाप्रदेशस्य वेशभूषा-खानपानादीनां ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भवन्तु।
- गोवाप्रदेशस्य खनिजपदार्थानां परिचयम् अधिगन्तुम् उत्सुकाः भवन्तु।
- गोवाप्रदेश प्रमुखाः के के तटाः अस्य अभिज्ञानम्।
- गोवाप्रदेशस्य प्रसिद्धानि गिरिजास्थलानि देवालयान् च ज्ञातुं समर्थाः भवन्तु।
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति –

- छात्रैः गोवाप्रदेशस्य विषये श्रुतम्।
- अध्यापकः सर्वप्रथमं प्रश्यति – केन-केन छात्रेण गोवाप्रदेशः दृष्टः?
  (छात्रेषु केचित् वदिष्यन्ति – आम्)
  छात्रेषु केचित् वदिष्यन्ति। न
- अध्यापकः वदिष्यति अद्य वयं अस्य प्रदेशस्य विषये एव पठिष्यामः।

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे गोवा प्रदेशस्य वर्णनम अस्ति।
- अस्मिन् पाठे लेखनस्य विषये कथितम्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमम् आरोह-अवरोहपूर्वकं संस्कृतांशस्य वाचनम्।
- तदनु छात्रैः आरोह-अवरोहपूर्वकं अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं समस्तपदानां सन्धिविच्छेदः।
  सूर्योदयस्य = सूर्य + उदयस्य
  उल्लेखः = उत् + लेखः
- समस्तपदानां सन्धिविच्छेदस्य अनन्तरं कठिनशब्दानाम् अर्थः।
  अनुजायै – भगिन्यै
  सर्वथा – सर्वप्रकारेण

- विपरीतार्थः
  यथा– सूर्यास्तम् – सूर्योदयम्
  प्रथमः – अन्तिमः
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्।
- गोवाप्रदेशस्य प्राचीनं नाम किम् आसीत्?
- गोवा कीदृशः प्रदेशः अस्ति?
- गोवाप्रदेशः कदा स्वतन्त्रः अभवत्?

भाषिककार्यम्

- 'यात्रा' अस्य किं विशेषण पदम् अत्र प्रयुक्तम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'वर्तते' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्?
  (क) प्रमुखः (ख) प्रमुखाः (ग) प्रमुखम्

क्रियाकलापः

- गोवाप्रदेशस्य विविधानि चित्राणि क्रमानुसारं उचितवर्गेषु स्थापयत –
- वेशभूषा
- भोजनम्
- नृत्यम्
- खनिजपदार्थाः
- कृषि-उत्पादाः
- सागरतटाः
- गिरिजास्थलानि
- देवालयः
  (सर्वेषां चित्राणां नामानि अपि)

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 5, 6, 7 च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि संस्कृते उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (**Exercises**)

1. (*i*) (ख) केन (*ii*) (ग) कदा (*iii*) (ग) कीदृशः (*iv*) (ख) काभ्याम् (*v*) (ग) कीदृशी
2. (*i*) पुर्तगालदेशस्य (*ii*) परिवारेण (*iii*) पर्यटनम् (*iv*) सागरतटे (*v*) पणजी
3. (*i*) महाभारते गोवाप्रदेशस्य नाम 'गोपराष्ट्रम्' प्राप्यते।
   (*ii*) इदं पत्रं अभिनवेन परिजातं प्रति लिखितम्।
   (*iii*) गोवाराज्यस्य सेंट फ्रांसिस चर्च, पिलर सेमिनरी, होली स्पिरिट आदीनि गिरजास्थलानि प्रसिद्धानि सन्ति।

(*iv*) पर्यटनम् अतिरिच्य अत्र लौहखनिजस्य निर्यातः, काजवफलानां निर्यातः अन्ये कृषि उत्पादाः च प्रमुखाः उद्योगाः सन्ति।

(*v*) चीन–जापानदेशयोः लौहखनिजस्य निर्यातः भवति।

4. (*i*) (ख) जनयोः (*ii*) (ग) शृणु (*iii*) (क) युष्माभिः (*iv*) (ख) आसीत् (*v*) (ख) गच्छ

5. (*i*) सुविधा असुविधा
   (*ii*) उदयः अस्तः
   (*iii*) स्वतन्त्रः परतन्त्रः
   (*iv*) प्रचुरम् स्वल्पम्
   (*v*) लघुतमः बृहत्तमः

6. (*i*) पुर्तगालदेशेन (*ii*) काजवफलम् (*iii*) पर्यटनेन (*iv*) माण्डोवीनद्याः (*v*) दोनापाउला

7. (*i*) दीर्घतमः (*ii*) अस्ति (*iii*) वारिधिः (*iv*) जननी (*v*) उर्मिणाम्

क्रियाकलापाः (Activities)

1.

स्मारक का नाम	शहर का नाम
(*i*) सांची स्तूपः	मध्यप्रदेशः
(*ii*) सूर्यमन्दिरः	कोणार्कं
(*iii*) मीनाक्षी देवालयः	मदुरई
(*iv*) अजन्तागुहा	औरंगाबाद
(*v*) भारतद्वारः	दिल्ली
(*vi*) हावड़ासेतुः	पश्चिम बंगाल
(*vii*) चत्वारः मीनारः	हैदराबाद

2. छात्र स्वयं करें।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) जलम् (*ii*) कक्षायाः (*iii*) गच्छ (*iv*) भूत्वा (*v*) तटः

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) गोवाप्रदेशस्य सौन्दर्यम् अविस्मरणीयम् अस्ति।
2. (ग) सुदीर्घं कालं पर्यन्तं गोवा पुर्तगालीशासने अवसत्।

षोडशः पाठः समशीलेषु विभाति मैत्री ('स्म' प्रकरणम्)

अनुवादः

एक बार मेढक के साथ एक चूहे की मित्रता हो गई। दोनों सुखपूर्वक बातचीत करते हुए समय बिताते थे। एक दिन दोनों ने सोचा कि यहाँ हम दोनों का भोजन मुश्किल हो गया है इसलिए अन्य किसी स्थान पर जाकर जीवनयापन करें। यह विचार करके दोनों चल दिए। रास्ते में मेढक बोला– "कितना अच्छा होता यदि हम दोनों के शरीर मज़बूत धागे से बँधे हों। कभी भी अलग ही नहीं होंगे, सभी जगह एक साथ ही जाएँगे। चूहे ने उसकी बात का स्वागत किया। वहाँ दोनों शरीर को धागे से बाँधकर आगे बढ़ने लगे।

मेढक स्वभाव से ही उछलते हुए जा रहा था। धागे से बँधा चूहा इस तरह चलने से कष्ट महसूस कर रहा था। आगे जाकर उन दोनों ने एक तालाब देखा। जल (पानी) तो मेढक का प्यारा खेल का मैदान होता है। जल देखकर ही प्रसन्न होकर मेढक उसमें कूदा और जल क्रीडा करने लगा, लेकिन जल में चूहे की दशा शोचनीय हो गई। वह तैरना नहीं जानता था। उसने मित्र से बार-बार निवेदन किया– "आप बाहर निकलिए, मैं पानी में नहीं रह सकता।" लेकिन टर्र-टर्र करते हुए मेढक ने कुछ भी नहीं सुना। उसी समय एक चील ने जल से बाहर निकलने के लिए प्रयास करते हुए एक चूहे को देखा। वह जल्दी से नीचे आकर और चूहे को झपटकर (चोंच में दबा कर) आकाश में उड़ गया। चूहे के साथ धागे से बँधा मेंढ़क भी उस चील का स्वादिष्ट आहार (भोजन) बन गया।
इसीलिए विद्वानों का कथन है– अपने से भिन्न के साथ मित्रता कभी नहीं करनी चाहिए। समान के साथ ही मित्रता शोभा देती है।

पाठ-योजना

उद्देश्यानि–

सामान्य–उद्देश्यानि

- छात्राणां श्रवणपठनवाचनलेखनकौशलस्य विकासः।
- संस्कृतसाहित्यं प्रति रुचिः।
- कथां प्रति अनुरागः।
- छात्राः 'स्म' अव्ययस्य प्रयोगः कुर्वन्तु।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

- केन सह मैत्री कर्तव्यम्।
- असमानेषु मैत्री किमर्थं न कर्तव्यम्?
- पाठस्य मूलोद्देश्यं 'असमानेषु मैत्री कदापि न कर्त्तव्या' अस्ति?
- सान्द्रमुद्रिकया पाठस्य ज्ञानम्।

पूर्वज्ञानात् नवीनं ज्ञानं प्रति

- छात्राः कथायाः विषये जानन्ति।
- अध्यापकः – भवद्भिः अनेकाः कथाः पठिताः। सर्वेषां कथायाः किमपि मूलोद्देश्यं भवन्ति।
- अद्यापि वयं एकां कथां पठिष्यामः।
- कथायाः मूलोद्देश्यः समशीलेषु सह मैत्री कर्तव्या।

पाठपरिचयः

- अस्मिन् पाठे कथितम् यत् असमानेषु मैत्री कदापि न कर्तव्या।
- अस्मिन् पाठे 'स्म' अव्ययस्य प्रयोगः कुत्र भवति तस्य विषये उक्तम्।

पाठविस्तारः

- सर्वप्रथमं संस्कृतांशस्य आरोह-अवरोहपूर्वकं वाचनम्।

- छात्रैः तस्य अनुवाचनम्।
- वाचनस्य अनुवाचनस्य अनन्तरं सन्धियुक्तशब्दानां सन्धिविच्छेदः।

  झटित्येव – झटिति + एव

  कदापि – कदा + अपि
- विपरीतशब्दज्ञानम्

  झटिति – शनैः

  स्वादु – अस्वादु
- समानार्थकशब्दानां ज्ञानम्

  झटिति – शीघ्रम्

  अवधार्य – ज्ञात्वा
- प्रश्नोत्तरमाध्यमेन विषयस्य स्पष्टीकरणम्। यथा–

  केन सह मण्डूकस्य मैत्री अभवत्?

  उभौ कथं समयं नयतः स्म?

भाषिककार्यम्

- 'नयतः स्म' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?
- 'तथापि' अस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

व्याकरणिककार्यम्

- 'वदति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम्?

क्रियाकलापः

- अस्मिन पाठे 'स्म' प्रयोगं कृत्वा दश वाक्यानि रचयत।

गृहकार्यम्

- प्रश्नसंख्या 2, 4, 6, च कृत्वा तेषाम् उत्तराणि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।

उत्तराणि (पाठ्यपुस्तकम्)

अभ्यासाः (**Exercises**)

1. (*i*) (ख) नभः (*ii*) (ग) प्रसन्नः (*iii*) (ग) वपुः (*iv*) (ग) पथे (*v*) (क) सरोवरम्
2. (*i*) उत्प्लुत्य (*ii*) जीवनयापनम् (*iii*) सूत्रेण (*iv*) श्येनेन (*v*) जलम्
3. (*i*) उभौ सुखेन वार्ता कुर्वन्तौ समयं नयतः स्म।

   (*ii*) जलं दृष्ट्वा मण्डूकः तस्मिन् कूर्दति स्म जलक्रीडां च अकरोत्।

   (*iii*) मूषकः मण्डूकं प्रार्थितवान्–"बहिः निस्सरतु भवान्, अहं जले वस्तुं न शक्नोमि।"

   (*iv*) विद्वद्भिः उच्यते–"असमानेषु मैत्री कदापि न कर्तव्या। समशीलेषु विभाति मैत्री।"

   (*v*) श्येनस्य स्वादुः भोजनं मण्डूकः अभवत्।

4. विशेषणाः विशेष्याः

दृढेन	सूत्रेण
सूत्रबद्धः	मूषकः
मुदितः	मण्डूकः
एकेन	श्येनेन
श्रेयान्	सम्बन्धः

5. (*i*) (क) अभि + पत् + ल्यप् (*ii*) (ख) नि + बद्ध् + ल्यप् (*iii*) (क) कृ + शानच्
(*iv*) (ग) निः + सृ + तुमुन (*v*) (ख) ग्रह् + क्त्वा

6. (*i*) केन मूषकः दृष्ट? (*ii*) असमानेषु का न युक्ता? (*iii*) आवयोः किं दुर्लभम्?
(*iv*) कस्य दशा शोचनीया अभवत्? (*v*) कुत्र मण्डूकः अवदत्?

7. (*iii*) एकदा मूषकः मण्डूकः च द्वे मित्रे आस्ताम्।
(*vi*) ताभ्यां विचारितं यत् अन्यत्र गत्वा जीवनयापनं कुर्याव।
(*i*) ताभ्यां स्वशरीरे अपि परस्परं सूत्रेण बद्धे।
(*viii*) मार्गे जलं दृष्ट्वा मण्डूकः तस्मिन् अकूर्दत्।
(*iv*) मूषकः तरणं न जानाति स्म।
(*vii*) सः मण्डूकं बहिः निस्सर्तुं प्रार्थयत्।
(*v*) एकेन श्येनेन इदं सर्वं दृष्टम्।
(*ii*) सः अभिपत्य मूषकं सूत्रबद्धमण्डूकं च खादितवान्।

क्रियाकलापाः (Activities)

1. छात्र स्वयं करें।
2. (*i*) अस्मिन् उद्याने एकः परिवारः अस्ति। (*ii*) परिवारसदस्याः परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति।
(*iii*) ते प्रातराशं खादन्ति। (*iv*) एकः बालकः व्यायामं करोति, तस्य पितामहः च उष्णपेयं पिबति।
(*v*) पर्वताः अस्य स्थानस्य शोभां वर्धयन्ति।

स्वमूल्याङ्कनम् Self Assessment

(*i*) तौ सुखेन वसतः स्म। (*ii*) मूषकस्य दशा शोचनीया अभवत्।
(*iii*) आवां सहैव गमिष्यावः। (*iv*) भवान् बहिः निस्सरतु।
(*v*) असमानेषु मैत्री कदापि न करणीया।

मूल्यपरकप्रश्नाः Value Based Questions

1. (क) मैत्री समानेषु विभाति।
2. (ख) मण्डूकः
3. (ख) निःस्वार्थभावना

प्रयास करना चाहिए

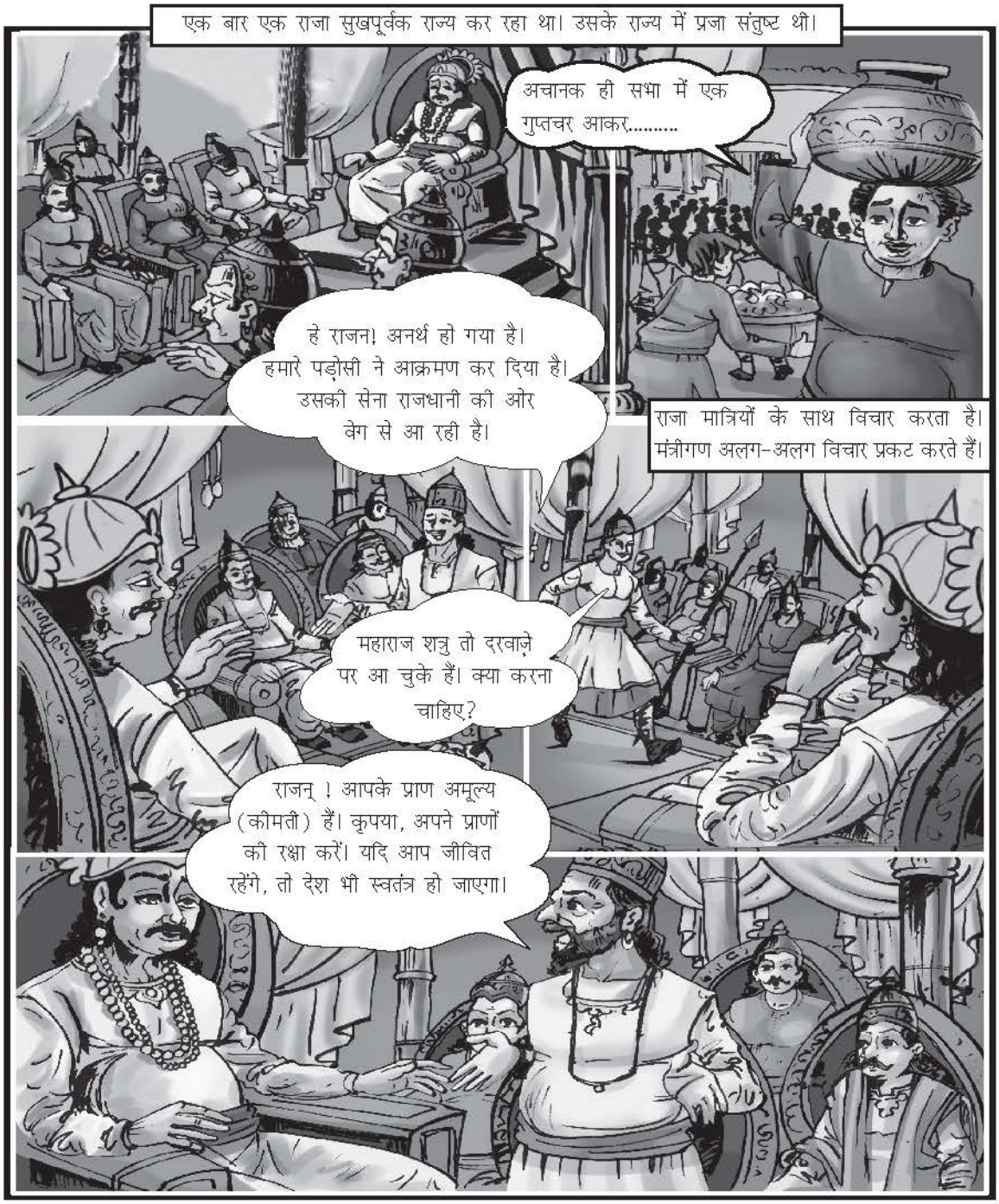
एक बार एक राजा सुखपूर्वक राज्य कर रहा था। उसके राज्य में प्रजा संतुष्ट थी।
अचानक ही सभा में एक गुप्तचर आकर.....
हे राजन! अनर्थ हो गया है। हमारे पड़ोसी ने आक्रमण कर दिया है। उसकी सेना राजधानी की ओर वेग से आ रही है।
राजा मात्रियों के साथ विचार करता है। मंत्रीगण अलग-अलग विचार प्रकट करते हैं।
महाराज शत्रु तो दरवाज़े पर आ चुके हैं। क्या करना चाहिए?
राजन् ! आपके प्राण अमूल्य (कीमती) हैं। कृपया, अपने प्राणों की रक्षा करें। यदि आप जीवित रहेंगे, तो देश भी स्वतंत्र हो जाएगा।

दो मंत्रियों ने मिलकर राजा को भूमिगत मार्ग से सुरक्षित स्थान के लिए भेज दिया। उस रास्ते में बहुत ही घना जंगल देखकर राजा ने सोचा.....।

वन के फलों को खाकर झरनों का जल पीकर वह राजा किसी तरह अपने प्राण धारण करता है। वन के जीव-जन्तु, शत्रु-सैनिकों से डरता हुआ वह सारा समय गुफ़ाओं में गुप्त रहकर काटता है। एक बार जब वह गुफा के अंदर था.....

उस मकड़ी ने तीस बार प्रयास किया, लेकिन सफल नहीं हुई। परंतु अगले प्रयास में वह जाल बनाने में सफल हो गई। राजा यह सब एकाग्रता के साथ देख रहा था।

मकड़ी से प्रेरणा प्राप्त राजा गुप्त रूप से अपने मंत्रियों से पुन: मिलता है और सेना का गठन करता है। इस प्रकार वह उस विलासी शत्रु राजा पर आक्रमण करके और उसको पराजित करके अपना राज्य प्राप्त कर लेता है। प्रजा न्यायप्रिय राजा को फिर से पाकर सुखी हो जाती है।

प्रश्नपत्रम्

1. (*i*) कुम्भकारः (*ii*) विमानचालकः (*iii*) नाविकः (*iv*) अश्वारोही (*v*) महीपतिः
2. (*i*) कश्मीर (*ii*) गोवा (*iii*) मुम्बई (*iv*) चेन्नई (*v*) दिल्ली
   (*vi*) कन्याकुमारी

   छात्र इन पर्यटनस्थलों व स्मारकों के चित्र ढूँढ़कर अपनी कॉपी में लगाएँ।
3. रजकः, काकः।

   इसी तरह छात्र दूसरे शब्द सोपान को स्वयं पूरा करें।
4. (*i*) भोजः गुणवान् विद्वान् च आसीत्। (*ii*) भोजः राज्ये दानशालाम् अकारयत्।
   (*iii*) भोजः विदुषाम् आदरम् अकरोत्। (*iv*) भोजः 'रामायण चम्पू' नामकं काव्यम् अरचयत्।
   (*v*) भोजः पञ्चाशत् वर्षपर्यन्तं राज्यम् अकरोत्। (*vi*) भोजः धारानगर्याः नृपः आसीत्।
5. प्रश्नवाचकशब्दाः वाक्यानि
   (*i*) कुतः त्वम् इदानी कुतः आगतोऽसि?
   (*ii*) कति तव कक्षायां कति छात्राः सन्ति?
   (*iii*) केन ''स्वतन्त्रता अस्माकं जन्मसिद्धः अधिकारः।'' इदं वाक्यं केन कथितम्?
   (*iv*) कथम् त्वं विद्यालयं कथं गमिष्यसि?
   (*v*) किमर्थम् ते किमर्थम् उच्चैः हसन्ति?
   (*vi*) कदा तव वार्षिकपरीक्षा कदा भविष्यति?
   (*vii*) कुत्र तव मातुलः कुत्र वसति?
   (*viii*) कीदृशः रमेशः कीदृशः छात्रः अस्ति?
   (*ix*) किम् किं त्वं मया सह चलिष्यसि?
6. (*i*) एकस्मिन् (*ii*) खगाः (*iii*) कपोतः (*iv*) आगच्छत्
   (*v*) जालम् (*vi*) जालेन (*vii*) उत्पतितुम् (*viii*) समीपे
   (*ix*) दन्तैः (*x*) बन्धनात्
7. छात्र स्वयं करें।
8. (*i*) अंकैः (*ii*) संस्कृतविषये (*iii*) प्रासीदत् (*iv*) परीक्षाफलम् (*v*) अस्ति

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्)

1. I. (*i*) गुणैः (*ii*) प्रतिष्ठाम्
   II. दुग्धवत्यः गावः महिष्यः च खाद्यादिना पाल्यन्ते।
   III. (*i*) (ग) प्रधानम् (*ii*) (ग) अनादरम् (*iii*) (ग) बहिः (*iv*) (क) शुकसारिकादयः
   IV. गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते।

खण्डः 'ख' (रचनात्मक-कार्यम्)

2. (*i*) इदं चित्रं सूर्योदयस्य अस्ति। (*ii*) आकाशे अनेके खगाः उत्पतन्ति।
   (*iii*) सरोवरे चत्वारि कमलानि विकसन्ति। (*iv*) सरोवरस्य तीरे एकः विशालः वृक्षः अस्ति।
   (*v*) अत्र उन्नताः पर्वताः अपि दृश्यन्ते।
3. (*i*) ग्रहीष्यामि (*ii*) मह्यम् (*iii*) हिन्दीभाषायाः (*iv*) कथयन्ति (*v*) वदन्ति
4. (*i*) ज्ञात्वा (*ii*) भविष्यति (*iii*) उपस्थितिः (*iv*) चरणयोः (*v*) आगमनस्य

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्)

5. (*i*) सर्व + ईश्वरः (*ii*) तीर्थ + अटनम् (*iii*) परीक्षा (*iv*) ने + अयने (*v*) धर्मेऽस्मिन्
6. (*i*) कक्षे (*ii*) अध्यापकम् (*iii*) मार्गम् (*iv*) मात्रा (*v*) गृहात्
7. (*i*) दश (*ii*) चत्वारः (*iii*) द्वे (*iv*) सप्तेषु (*v*) त्रीणि
8.

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(*i*)	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
(*ii*)	अनमः	अनमतम्	अनमत
(*iii*)	पृच्छानि	पृच्छाव	पृच्छाम
(*iv*)	स्मरेत्	स्मरेताम्	स्मरेयुः
(*v*)	त्यक्ष्यसि	त्यक्ष्यथः	त्यक्ष्यथ

9. (*i*) यदि-तर्हि (*ii*) सर्वत्र (*iii*) अपि (*iv*) सह (*v*) एव
10. (*i*) सः पक्वानि फलानि खादति। (*ii*) तत्र त्राणि मित्राणि आस्ताम्।
    (*iii*) वयम् तत्र न गमिष्यामः। (*iv*) ताः बालिकाः सन्ति।
    (*v*) वयं कुत्र गच्छामः?
11. (*i*) पुत्राय (*ii*) गृहम् (*iii*) ग्रामात् (*iv*) कार्यालये (*v*) पुत्रेण

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्)

12. I. (*i*) विविधक्षेत्रेषु (*ii*) पुरुषप्रधानः
    II. (*i*) अद्यापि समाजे अधिकांशाः नार्यः कुपोषिताः, अशिक्षिताः, निर्धनाः, शेषिताः, अधिकारवञ्चिताः च सन्ति।
    (*ii*) यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते तत्र देवताः रमन्ते।
    III. (*i*) (ख) सर्वोत्तमम् (*ii*) (क) आर्थिकम्
13. I. (*i*) ईश्वरः (*ii*) ग्लानिः
    II. अधर्मस्य अभ्युत्थानेन ईश्वरः आत्मानं सृजति।
    III. (*i*) (ख) सृजामि + अहम् (*ii*) (ख) ग्लानिः
14. (*i*) वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति।
    (*ii*) नृपः स्वभावेन लोभी आसीत्।
    (*iii*) समाजसुधारकैः अनेकाः कुप्रथाः समाप्ताः। यथा—बालविवाहः सतीप्रथा च।

(*iv*) विप्रस्य भार्या प्रातिवेशिकस्य गृहात् तण्डुलान् आनयत्।

(*v*) भोजः अतीव न्यायप्रियः, विद्वान् प्रजापालकः चासीत्।

15. (*i*) केन यात्रा सुविधामयी आसीत्? (*ii*) आवयोः किम् दुर्लभम्?

(*iii*) ज्योतिषिः किम् अकरोत्? (*iv*) भोजः कीदृशः नृपः आसीत्?

(*v*) कया मह्यम् उपहारः प्रेषितः?

16. (*i*) अनिच्छन् इच्छन्

(*ii*) प्रासादे कुटीरे

(*iii*) जीवनम् मरणम्

(*iv*) लोभी सन्तुष्टः

(*v*) शीघ्रम् शनैः

17. (*i*) सर्वप्राण्युपजीवनम् (*ii*) महीरुहाः (*iii*) येभ्यः (*iv*) निराशाः

18. (*iii*) कस्मिंश्चिद् देशे यशपालः नामधेयम् नृपः आसीत्।

(*v*) नृपः स्वभावेन लोभी आसीत्।

(*viii*) एकदा तस्य प्रासादम् एकः मुनिः आगच्छत्।

(*iv*) नृपः मुनये वरं दातुम् अकथयत्।

(*i*) लोभी नृपः प्रासादस्य सर्वाणि वस्तूनि अस्पृशत्।

(*ii*) वर-प्रभावेण सः किञ्चिदपि खादितुम् असमर्थः।

(*vii*) प्रायश्चित्तं कृत्वा सः मुनेः चरणयोः अपतत्।

(*vi*) अन्ततः नृपः लोभम् अत्यजत्।

परिशिष्टः

चित्रवर्णनम्

1. (*i*) प्रदत्तं चित्रम् एकस्य परीक्षाभवनस्य अस्ति।

(*ii*) बालिकाः उत्तरपुस्तिकायां लिखन्ति।

(*iii*) एका बालिका व्यग्रा अस्ति सा विचारयन्ति च।

(*iv*) छात्राः कलमेन उत्तराणि लिखन्ति।

(*v*) ताः मञ्चकासु उत्तरपुस्तिकानि स्थापयन्ति।

2. (*i*) इदं चित्रं वर्षायाः अस्ति।

(*ii*) एका युवती एकेन पुरुषेण एकेन बालेन च सह गच्छति।

(*iii*) चित्रे द्वौ युवकौ वर्षायाः आनन्दम् अनुभवतः।

(*iv*) मार्गे जलम् अस्ति।

(*v*) एका युवती एकाकी एव छत्रं नीत्वा गच्छति।

3. (*i*) इदं चित्रं अतिवृष्ट्याः अस्ति।

(*ii*) मार्गे जलप्लावः अस्ति।

(*iii*) जलप्लावस्य कारणेन कारयानानि स्कूटरयानानि अग्रे गन्तुं शक्नुवन्ति।

(*iv*) जलप्रबन्धाधिकारिणः जलप्रबन्ध-सम्बन्धे उचितं विचारं कर्तव्यम्।

(*v*) अतिवृष्ट्या यातायातः अस्तव्यस्तः भवति जन-धन-हानिः च अपि भवति।

4. (*i*) इदं चित्रं मस्ज़िदस्थानम् अस्ति। (*ii*) अत्र वातावरणम् भक्तिमयम् अस्ति।

(*iii*) अनेके जनाः उपासनां कुर्वन्ति। (*iv*) जनाः टोपिकाः धारयन्ति।

(*v*) अजानस्य ध्वनिः ध्वनि-विस्तारकयन्त्रेण आगच्छति।

5. (*i*) इदं चित्रम् आपणस्य अस्ति।

(*ii*) विक्रेता सुस्वादूनि मिष्टान्नानि प्रयच्छति।

(*iii*) तत्र एकः बालः एका बाला च स्तः।

(*iv*) एकः नरः मिष्ठान्नानि खादति।

(*v*) वाहनस्य त्रीणि चक्राणि अपि दृश्यन्ते।

पत्रलेखनम्

1.	(*i*)	निवेदनम्	(*ii*)	गतरात्र्याः	(*iii*)	पीडितः	(*iv*)	विद्यालयम्	(*v*) दिनद्वयस्य
2.	(*i*)	अस्ति	(*ii*)	अनुपस्थितवशात्	(*iii*)	दण्डितः	(*iv*)	अपराधः	(*v*) क्षमयित्वा
3.	(*i*)	अस्ति	(*ii*)	समाप्ता	(*iii*)	छात्राः	(*iv*)	गमिष्यामः	(*v*) गन्तुम्
4.	(*i*)	पत्रेण	(*ii*)	प्रथमस्थानम्	(*iii*)	प्रसन्नः	(*iv*)	परिणामः	(*v*) आशासे

अपठित-अवबोधनम्

1. I. (*i*) सिंहस्य (*ii*) निरक्षरः

II. (*i*) त्रयः विद्वांसः कुमाराः किञ्चिदपि कर्म सहसैव विचारं विना कुर्वन्ति।

(*ii*) अस्थिपञ्जरं दृष्ट्वा विद्वांसः कुमाराः हर्षिताः अभवन् अवदन् च- ''वयम् एतं सिंह जीवितं करिष्यामः।''

III. (*i*) (ख) विद्वांसः (*ii*) (ग) सिंहः

IV. विद्यायाः बुद्धिरुत्तमा।

2. I. (*i*) पर्यावरणविद् (*ii*) 'चिपको'

II. (*i*) वृक्षाः मृत्तिकायाः रक्षणार्थम्, जलस्य अवरोधनार्थम् ऑक्सीजनवायोः च संरक्षणार्थं सन्ति।

(*ii*) हिमाचलप्रदेशस्य चमोलीजनपदे गोपेश्वरनाग्नि ग्रामे इदम् आन्दोलनम् आरभत।

III. (*i*) (क) सुन्दरलाल बहुगुणः (*ii*) (ग) वृक्षाः

IV. श्रीमान् सुन्दरलालबहुगुणः अथवा 'चिपको' आन्दोलनम्।

3. I. (*i*) आखेटाय (*ii*) मुनिभिः

II. (*i*) आश्रमस्य शुकः अवदत्–"आर्य! स्वागतं भवताम्, उपविश्यताम्। जलं फलानि च गृह्यताम्।"

(*ii*) प्रथमः शुकः 'मारय-मारय' वदति यत् सः चाण्डालैः सह वसति अतः तेषां वचनानि अनुकरोति।

III. (*i*) (घ) भवान् (*ii*) (क) अपसृतवान्

IV. 'सङ्गतेः प्रभावः'।

4. I. (*i*) कुशला (*ii*) माता

II. (*i*) जनकः बालेभ्यः मिष्टान्नानि फलानि च आनयति।

(*ii*) ते सर्वे मिलित्वा एव सर्वाणि कार्याणि कुर्वन्ति अतएव तेषां परिवारे सुखं समृद्धिः च स्तः।

III. (*i*) (ख) मिलित्वा (*ii*) (ग) मातापितरम्

IV. आदर्शः परिवारः।

5. I. (*i*) परीक्षासु (*ii*) शिलातले

II. (*i*) प्रतीक्षां कुर्वन् सः अचिन्तयत्–"यदि वारं वारं घटानां स्थापनेन शिलातले गर्ताः भवन्ति तदा किं भूयोभूयः स्मर्यमाणः पाठः स्मृतः न भविष्यति?"

(*ii*) सततं परिश्रमेण अभ्यासेन च विद्याध्ययनं कृत्वा बोपदेवः महान् विद्वान् अभवत्।

III. (*i*) (घ) भूयोभूयः (*ii*) (क) सः

IV. 'परिश्रमेण कार्याणि सिद्ध्यन्ति।'

प्रश्नपत्रम्

1. शरीरस्य स्वास्थ्याय किं किं कुर्याम? चित्रमाध्यमेन स्पष्टीकुरुत। चित्राणाम् अधः वाक्यानि अपि लिखत।

शरीर के स्वास्थ्य के लिए क्या-क्या करना चाहिए? चित्र के माध्यम से स्पष्ट कीजिए। चित्रों के नीचे वाक्य भी लिखें।

What should we do for physical health? Represent with the help of pictures. Write the names under the pictures.

2. 'पुनर्मूषको भव' कथायाः प्रस्तुतिं शारीरिकमुद्राभिः सह कुरुत।

'पुनर्मूषको भव' कथा की प्रस्तुति शारीरिक मुद्राओं के साथ कीजिए।

Represent the story 'Punarmushako Bhav' with physical expressions.

3. प्रत्यययुक्तशब्दान् रचयित्वा लिखत–

प्रत्यय-युक्त शब्दों की रचना करके लिखिए–

Make words with suffixes and write.

(*i*)

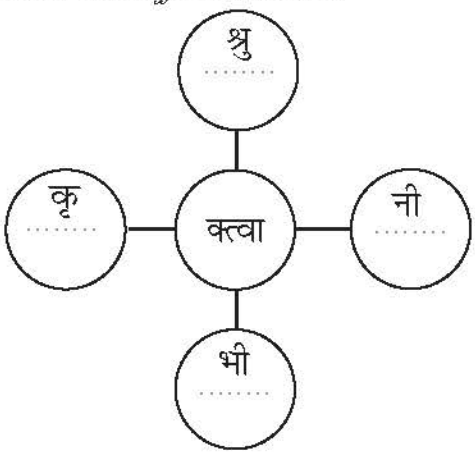

(*ii*)

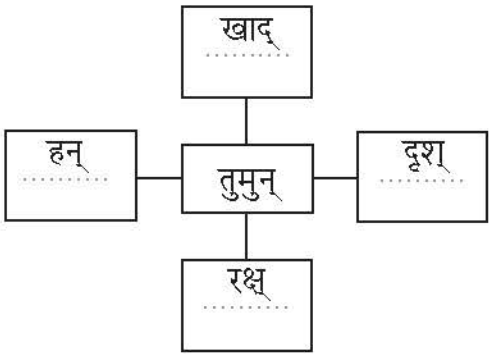

(*iii*) (क)

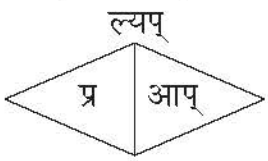

= .....

(ख)

= .....

(ग)

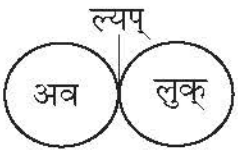

= .....

(घ)

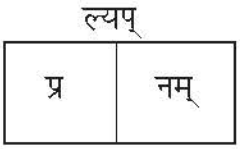

= .....

(ङ)

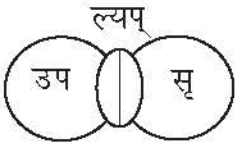

= .....

4. भारतस्य इतिहासे अनेके महापुरुषाः अभवन् ये परार्थाय स्वजीवनस्य बलिदानम् अकुर्वन्। तेषां महापुरुषाणां चित्राणि एकत्रितं कृत्वा तेषां सम्मुखे तेषां महापुरुषाणां नामानि लिखत।

भारतीय इतिहास में अनेक महापुरुष हुए, जिन्होंने दूसरों के लिए अपने जीवन का बलिदान किया। उन महापुरुषों के चित्र एकत्रित करके उनके सामने उन महापुरुषों के नाम लिखिए।

There were many great personalities in Indian history, who sacrificed their lives for others. Collect the pictures of those great personalities and write their names against each.

5. भारते अनेके पादपाः सन्ति येषु पादपेषु रोगान् दूरी कर्तुं शक्तिः भवति। तेषां वृक्षाणां नामानि रोगाणां नामानि च लिखत।

भारत में अनेक पौधे हैं, जिनमें रोगों को दूर करने की शक्ति है। उन वृक्षों एवं रोगों के नाम लिखिए।

There are many plants in India, which have medicinal values. Write the names of the trees and the diseases they cure.

प्रश्नपत्रम्

1. विद्यया जीवने किं किं प्राप्यते इति विषयम् अधिकृत्य छात्राः वाक्यानि वदिष्यन्ति।
यथा–विद्या विनयं ददाति।

विद्या से जीवन में क्या-क्या प्राप्त होता है। इस विषय को लेकर छात्र वाक्य बोलेंगे। जैसे–विद्या विनय देती है।

What do we get from education in our life? The students will say some sentences on this topic, e.g. Education gives politeness.

2. चाणक्यस्य चित्रं रचयित्वा तस्य काः काः विशेषताः आसन् चित्रस्य समक्षे लिखत।

चाणक्य के चित्र को बनाकरके उसकी क्या-क्या विशेषताएँ थीं, चित्र के सामने लिखिए।

Draw the picture of 'Chanakya' and write his characteristics infront of the picture.

3. अधोलिखितेषु वाक्येषु 'क्त' 'क्तवतु' प्रत्यययुक्तपदानि चित्वा उचितस्तम्भेषु लिखत–

अधोलिखित वाक्यों में से 'क्त' 'क्तवतु' प्रत्यययुक्तपदों को चुनकर उचित स्तम्भों में लिखिए–

Choose the suffix words 'Kta' 'Ktvatu' from the following sentences and write them in correct columns.

भारते पुरा अनेके नृपाः आसन्। तेषु चन्द्रगुप्तः कुशलः योद्धा अभवत्। तेन चाणक्यस्य सहातया नन्दः नष्टः। सः न केवलं नन्दं नष्टवान् अपितु मगधदेशस्य नृपः अपि अभवत्। सः चन्द्रगुप्तमौर्यः इति नाम्ना प्रसिद्धः जातः। तेन राष्ट्रस्य रक्षार्थं किं न कृतम्। सः चाणक्यं 'महामन्त्री' पदे स्थापितवान्। चाणक्येन 'अर्थशास्त्रम्' नामैकः ग्रन्थः रचितः। चाणक्येन लिखितः ग्रन्थः अद्यापि पाठ्यपुस्तकरूपेण पाठ्यते।

.....

.....

4. 'वासुदेवस्य दूतकर्म' नाटकस्य छात्राः नाट्यरूपेण अभिव्यक्तिं करिष्यन्ति।

'वासुदेवस्य दूतकर्म' नाटक का छात्र अभिनय करेंगे।

The students will role play on 'Vasudevasya Doutyam'.

5. अस्माभिः किं कार्यं कदा च करणीयम्? अस्य समयसारणीं रचयत।

हमें कौन-सा काम और कब करना चाहिए? इसकी समय-सारणी बनाइए।

What work should we do and at what time? Make a time-table for it.

प्रश्नपत्रम्

1. छात्राः स्वगृहस्य बहिः एकं पादपम् आरोपयिष्यन्ति। सप्ताहानन्तरं ज्ञास्यन्ति यत् तस्मिन् किं किं परिवर्तनं भवति। ते यद् द्रक्ष्यन्ति तत् उत्तरपुस्तिकां लेखिष्यन्ति।
   छात्र अपने घर के बाहर एक पौधा रोपेंगे। सप्ताह के उपरांत उसमें क्या-क्या परिवर्तन होता है; यह देखकर उसे उत्तर पुस्तिका में लिखेंगे।
   The students will plant a tree outside their home. They will write their observations in their answer book after a week.
2. "खगानां निवासस्थानं वृक्षा एव" इति विषयम् अधिकृत्य कक्षायां चर्चां कुरुत।
   "वृक्ष ही पक्षियों का निवास स्थान हैं।" इस विषय के आधार पर कक्षा में चर्चा कीजिए।
   The trees are living place of birds. Discuss this concept in the class.
3. भारते कालक्रमानुसारं याः याः प्रसिद्धाः नार्यः अभवन् तेषां चित्राणि एकत्रितं कृत्वा तेषां नामानि उत्तरपुस्तिकायां लिखत।
   भारत में काल क्रमानुसार जो-जो प्रसिद्ध नारियाँ हुई हैं, उनके चित्र एकत्रित करके उनके नाम उत्तर पुस्तिका में लिखिए।
   Collect the pictures of famous women of India in past and write their names in your answer book.
4. भारते का नारी कस्मात् कारणात् प्रसिद्धा जाता? तानि चित्राणि एकत्रितं कृत्वा तासां नामानि एवं ताः कं पुरस्कारं प्राप्तवान् लिखत।
   भारत में कौन-सी नारी किस कारण से प्रसिद्ध है? उनके चित्र एकत्रित कीजिए तथा उनके नाम और प्राप्त पुरस्कारों को भी लिखिए।
   Write about some famous women and their achivements. Collect their pictures, write their names and the awards received by them.
5. 'कर्मणः जीवने किं महत्त्वम्' इति विषयम् अधिकृत्य कक्षायां वाद-विवाद-प्रतियोगितायाः आयोजनं कुर्यात्।
   'कर्म का जीवन में क्या महत्त्व है?' इस विषय पर कक्षा में वाद-विवाद प्रतियोगिता को आयोजन कीजिए।
   'What is the importance of work in the life?' Organise a debate on this topic in the class.

प्रश्नपत्रम्

1. छात्राः कृष्णसुदाम्नोः कथां नाट्यरूपेण अभिव्यक्तिं कुरुत।
   छात्र कृष्ण सुदामा की कथा को नाटक के रूप में अभिव्यक्त करें।
   The students should present the story of 'Krishna Sudama' in a play.
2. भवान् स्वमित्राय किं किं करोति? इति पञ्च संस्कृतवाक्येषु लिखत।
   आप अपने मित्र के लिए क्या-क्या करते हैं? यह पाँच संस्कृत वाक्यों में लिखिए।
   What do you do for your friend? Write in five Sanskit sentences.

3. देशस्य नेता कीदृशः भवेत्? तस्मिन् भवन्तः यान् यान् गुणान् द्रष्टुम् इच्छन्ति तान् लिखत।
देश का नेता कैसा होना चाहिए? उसमें आप जिन-जिन गुणों को देखना चाहते हैं, उन्हें लिखिए।
How should be the leader of the country? Write the qualities that you want to see in him/her.

4. किं भवद्भिः गोवाप्रदेशः गतः? यदि गतः तर्हि यत् स्थानं भवद्भ्यः रोचते तस्य विशेषताः चित्रं रचयित्वा लिखत।
क्या आप गोवाप्रदेश गए हैं? यदि गए हैं, तो जो स्थान आपको अच्छा लगा, उसकी विशेषताएँ चित्र बनाकर लिखिए।
Have you gone to 'Goa'? If gone, write the features of that place with its picture which you liked.

5. 'समशीलेषु विभाति मैत्री' इति कथां नाट्यरूपेण प्रस्तुतं कुरुत।
'समशीलेषु विभाति मैत्री' इस कथा को नाट्यरूप में प्रस्तुत कीजिए।
Dramatise the story 'Samsheeleshu Vibhati Maitri.'

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्)

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–
निम्नलिखित अनुच्छेद को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–
Read the following passage and answer the questions.

महात्मनो बुद्धस्य शिष्यः आनन्दः आसीत्। एकदा सः ग्रीष्मकाले मार्गे अगच्छत्। सूर्यस्य आतपः तीव्रः आसीत्। पिपासाकुलः सः इतस्ततः अपश्यत्। तदा सः एकां कन्याम् अपश्यत्। सा कूपात् जलं निष्कासयति स्म। आनन्दः तस्य समीपम् अगच्छत् जलं च अयाचत। सा तं जलं न अयच्छत्। सा अवदत्–"अहं अपवित्रा अस्मि।" आनन्दः अवदत्–"अहं अपवित्रं न गणयामि।"

I. एकपदेन उत्तरत–
(*i*) आनन्दः कस्य शिष्यः आसीत्? (*ii*) कस्य आतपः तीव्रः आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–
आनन्दः किम् अयाचत?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–
(*i*) 'आतपः' अस्य किं विशेषणपदम् अत्र प्रयुक्तम्?
(क) तीव्रम् (ख) तीव्रा (ग) तीव्रः
(*ii*) 'दूरम्' अस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?
(क) समीपे (ख) समीपम् (ग) इतस्ततः

खण्डः 'ख' (रचनात्मक-कार्यम्)

2. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाः सहायतया च संस्कृते पञ्च वाक्यानि लिखत–
चित्र को देखकर और मंजूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए–
See the picture and with the help of the box write five sentences in Sanskrit.

मञ्जूषा

विद्यालयस्य, खेलन्ति, वृक्षाः, प्राङ्गणे, अर्धावकाशः, बालाः, प्रसन्नाः, फुटबॉलक्रीडाम्, कन्ये, मेलयतः, हस्तौ

3. मञ्जूषायाः शब्दान् चित्वा संवादं पूरयत–
मंजूषा से शब्दों को चुनकर संवाद को पूरा कीजिए–
Choose the words from the box and complete the conversation.

पिता – हे अमित! (*i*) ..... कुत्र गच्छसि?

अमितः – अहं (*ii*) ..... उद्यानं गच्छामि।

पिता – त्वं रात्रिदिवं खेलसि (*iii*) ..... कदा?

अमितः – (*iv*) ..... पठिष्यामि।

पिता – रात्रौ त्वां (*v*) ..... बाधते।

अमितः – अहं (*vi*) ..... न गमिष्यामि।

मञ्जूषा

शयनाय, त्वम्, निद्रा, खेलनाय, पठसि, रात्रौ

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्)

4. उचितशब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

उचित शब्द रूपों से रिक्त स्थानों को पूरा कीजिए–

Fill in the blanks with the correct form of the words.

(*i*) अधुना ..... पठितुम् इच्छामि। (अस्मद्)

(*ii*) किं ..... पठनं रोचते? (युष्मद्)

(*iii*) ..... पाठः अतिरुचिकरः अस्ति। (एतद्)

(*iv*) ..... पाठः रुचिकरः नास्ति। (इदम्)

(*v*) आम्। ..... मिलित्वा पठावः। (अस्मद्)

5. रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययं संयोज्य विभज्य वा लिखत–

रेखांकित पदों के प्रकृति-प्रत्यय जोड़कर या अलग करके लिखिए–

Write the underlined words after joining and disjoining suffixes and roots.

(*i*) सः पाठं पठितवान्।

(*ii*) अधुना सः पाठं लिख् + तुमुन् इच्छति।

(*iii*) सः पाठं स्मर्तुं लिखति।

(*iv*) एवं कृ + क्त्वा सः पाठं जीवने धारयति।

(*v*) जीवने अवधार्य नियमान् पालयति।

6. मञ्जूषायाः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

मंजूषा से उचित अव्यय चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

Choose the correct indeclinables from the box and fill in the blanks.

(*i*) असत्यं ..... वद।

(*ii*) ..... सत्यं वद।

(*iii*) ..... नियमान् न त्रोटय।

(*iv*) ..... सः विद्वान् अस्ति।

(*v*) सः ज्ञानस्य प्रसाराय ..... भ्रमति।

मञ्जूषा

सर्वत्र, सदा, मा, कदापि, नूनम्

7. धातूनाम् उचितरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

धातुओं के उचित रूपों से रिक्त स्थानों को पूरा कीजिए–

Fill in the blanks with correct form of the verbs.

	धातुः	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(*i*)	खाद्	प्रथमः	.....	.....	खादन्ति
(*ii*)	चल्	मध्यमः	अचलः	.....	अचलत

(*iii*)	नम्	उत्तमः	नंस्यामि	.....	.....
(*iv*)	वस्	प्रथमः	.....	.....	वसेयुः
(*v*)	पा	मध्यमः	.....	पिबतम्	.....

8. घटिकां दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

घड़ी को देखकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

See the clock and fill in the blanks.

(*i*) अहं प्रातः ..... वादने उत्तिष्ठामि।

(*ii*) ..... वादने व्यायामं करोमि।

(*iii*) ..... वादने विद्यालयाय सज्जः भवामि।

(*iv*) ..... वादने प्रातराशं करोमि।

(*v*) ..... वादने विद्यालयात् आगच्छामि।

9. प्रत्ययप्रयोगेन वाक्यानि योजयत–

प्रत्यय के प्रयोग से वाक्यों को जोड़िए–

Join the sentences by using the suffixes.

(*i*) सः पठति। सः लिखति। (क्त्वा)

(*ii*) सः कार्यं करोति। सः प्रसीदति। (तुमुन्)

(*iii*) सः गृहम् आगच्छति। सः पठति। (ल्यप्)

(*iv*) वयं बहिः गच्छामः। वयं तत्परः स्मः। (तुमुन्)

(*v*) मम भ्राता खेलति। सः प्रसीदति। (क्त्वा)

10. निर्देशानुसारं वाक्यानां परिवर्तनं कुरुत–

निर्देशानुसार वाक्यों का परिवर्तन कीजिए–

Change the sentences according to the instructions.

(*i*) सः मनसा पठति। (लङ्लकारे)

(*ii*) छात्राः खेलने कुशलाः सन्ति। (लोट्लकारे)

(*iii*) अध्यापकः गच्छति। (लृट्लकारे)

(*iv*) ते सत्यं पालयन्ति। (विधिलिङ्लकारे)

(*v*) यूयं पठथ। (लोट्लकारे)

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्)

11. अधोलिखितम् गद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

निम्नलिखित गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

Read the following passage and answer the questions.

तक्षशिलायाम् एकः ब्राह्मणः आसीत्। तस्य नाम चाणक्यः आसीत्। सः कृष्णवर्णः, कृशशरीरः, खल्वाटः, शिरसि दीर्घशिखः, स्थूलौष्ठः, अत्यन्तकुरूपः परन्तु बुद्धिकौशले अप्रतिमः आसीत्। एकदा मगधदेशस्य नृपः नन्दः तम् अपमानितं कृत्वा सभायाः बहिः निष्कासितवान्।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) चाणक्यः कुत्र वसति स्म?

(*ii*) कः चाणक्यं अपमानितम् अकरोत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

चाणक्यः कस्मिन् अप्रतिमः आसीत्?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'सभायाः बहिः निष्कासितवान्' अस्मिन् वाक्ये किम् अव्ययपदं प्रयुक्तम्?

(क) सभायाः (ख) बहिः (ग) निष्कासितवान्

(*ii*) 'प्रतिमः' अस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) अप्रतिमम् (ख) अप्रतिमा (ग) अप्रतिमः

12. अधोलिखितम् श्लोकं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

निम्नलिखित श्लोक को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

Read the following verse (Shloka) and answer the questions.

विद्या ददाति विनयं, विनयाद्याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम्।।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) का विनयं ददाति?

(*ii*) विनयात् कां याति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

पात्रत्वाद् किं आप्नोति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'गच्छति' इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(क) ददाति (ख) याति (ग) आप्नोति

(*ii*) 'धर्मं ततः सुखम्' अत्र किम् अव्ययपदं प्रयुक्तम्?

(क) धर्मम् (ख) ततः (ग) सुखम्

13. अधोलिखितं संवादं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

निम्नलिखित संवाद को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

Read the following dialouge and answer the questions.

(कौरवानां राजसभायां सर्वे आमात्याः प्रमुखाः च उपविष्टाः सन्ति। ततः द्वारपालः प्रविशति।)

द्वारपालः – (प्रविश्य) जयतु महाराज। पाण्डवानां शिविरात् पुरुषोत्तमः नारायणः दूतरूपेण आगतः अस्ति।

दुर्योधनः – मा भोः, मा एवम्। किं सः कंसभृत्यः पुरुषोत्तमः? किं सः गोपालकः तव पुरुषोत्तमः? भृत्यजनं प्रति अयं समुदाचारः?

द्वारपालः – प्रसीदतु महाराज। भ्रमितं भूत्वा विस्मृतम्। दूतः केशवः आगच्छत्।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) नारायणः केन रूपेण आगच्छत्? (*ii*) कुत्र सर्वे उपविष्टाः सन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

दुर्योधनः द्वारपालं किं कथयति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'अमात्याः' अस्य किं विशेषणपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) सर्वः (ख) सर्वौ (ग) सर्वे

(*ii*) 'स्मृतम्' अस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) विस्मृता (ख) विस्मृतम् (ग) विस्मृताम्

14. निम्नश्लोकस्य अन्वयं पूरयत–

निम्न श्लोक का अन्वय पूरा कीजिए–

Complete the prose order of the following verse.

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति!
व्ययतः वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात्।।

अन्वयः– भारति! तव (*i*) ..... कोशः कः अपि (*ii*) ..... विद्यते। (यः) (*iii*) ..... वृद्धिम् आयाति, (*iv*) ..... क्षयम् आयाति।

15. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्न निर्माण कीजिए–

Frame the questions on the basis of underlined words.

(*i*) <u>नन्दः</u> चाणक्यम् अनिन्दत्। (*ii*) पन्ना स्वपुत्रम् <u>उदयस्य</u> स्थाने अस्थापयत्।

(*iii*) राजा स्वदेशे पूज्यते। (*iv*) विद्याहीनाः जनाः न शोभन्ते।

(*v*) चन्दनस्य मस्तकः खड्गेन छिन्नः अभवत्।

16. कथाक्रमानुसारं वाक्यानि संयोज्य पुनः लिखत–

कथा के क्रमानुसार वाक्यों को जोड़कर पुनः लिखिए–

Arrange the sentences according to the sequence of the story and rewrite.

(*i*) बनवीरस्य मनसि लोभः आगच्छत्।

(*ii*) पन्ना धात्री तस्य पालनपोषणं अकरोत्।

(*iii*) महाराजा सङ्ग्रामसिंहः देवलोकम् अगच्छत्।

(*iv*) तस्य शिशुः उदयसिंहः आसीत्।

(*v*) बनवीरः बालस्य संरक्षकः नियुक्तः आसीत्।

17. निम्नशब्दान् तेषाम् अर्थैः सह मेलयत–

निम्न शब्दों को उनके अर्थों से मिलाइए–

Match the following words with their meanings.

(*i*) गरीयसी – आगच्छन्ति

(*ii*) उक्त्वा – श्रेष्ठा

(*iii*) काननम् – कथयित्वा

(*iv*) आयान्ति – वनम्

अभ्यास-प्रश्नपत्रम्

खण्डः 'क' (अपठित-अवबोधनम्)

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

निम्नलिखित अनुच्छेद को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

Read the following passage and answer the questions.

महाकविः कालिदासः न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य श्रेष्ठः कविः अस्ति। जर्मनी देशवासिनः तु तं 'शेक्सपीयर' इति कथयन्ति। एषः महान् कविः नाटककारः च आसीत्। कालिदासः सप्त रचनाः अरचयत्। सौन्दर्यवर्णने काव्यप्रतिभायां च महाकविः कालिदासः अद्यापि अप्रतिमः वर्तते। भारतीयमहाकविषु सः 'कविकुलगुरुः' इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) कः श्रेष्ठः कविः अस्ति? (*ii*) कालिदासः कति रचनाः अरचयत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

जर्मनीवासिनः कालिदासं किं कथयन्ति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'कविः' अस्य किं विशेषणपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) श्रेष्ठम् (ख) श्रेष्ठा (ग) श्रेष्ठः

(*ii*) 'वर्तते' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) महाकविः कालिदासः (ख) रचनाः (ग) देशवासिनः

खण्डः 'ख' (रचनात्मक-कार्यम्)

2. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायाः सहायतया च संस्कृते पञ्च वाक्यानि लिखत–

चित्र को देखकर और मंजूषा की सहायता से संस्कृत में पाँच वाक्य लिखिए–

See the picture and with the help of the box write five sentences in Sanskrit..

मञ्जूषा

एकः मार्गः, कन्या, धावति, महिला, आश्चर्येण, कन्दुकम्, चिन्तयति, पश्यति, वृद्धः, वृद्धाः, दण्डेन

3. मञ्जूषायाः उचितं पदं चित्वा निम्नसंवादं पूरयत–

मंजूषा से उचित पद चुनकर निम्न संवाद को पूरा कीजिए–

Choose the correct word from the box and complete the conversation.

पिता – हे नमिते! (*i*) ..... इतस्ततः किमर्थं भ्रमसि?

नमिता – (*ii*) ..... न भ्रमामि।

पिता – तर्हि त्वं किं (*iii*) .....?

नमिता – अहं (*iv*) ..... कार्ये सहायतां करोमि।

पिता – तर्हि एतद् (*v*) .....।

नमिता – (किञ्चिद् न उत्तरति)

पिता – कार्ये सर्वेषां (*vi*) ..... अनिवार्या।

नमिता – मम अध्यापिका अपि एतत् कथयति।

मञ्जूषा

सहायता, त्वम्, उचितम्, करोषि, अहम्, मातुः

4. आवश्यककार्यकारणात् भवान् विद्यालयं गन्तुं न समर्थः। अतः प्रधानाचार्यां प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तपदैः पूरयित्वा पुनः लिखत–

आवश्यक कार्य होने के कारण आप विद्यालय जाने में समर्थ नहीं हैं। अतः प्रधानाचार्या को लिखे पत्र को मंजूषा में दिए गए शब्दों से पूरा करके पुनः लिखिए–

You are unable to go your school due to some urgent work. Therefore complete the letter written to the principal with the words given in the box.

आदरणीया प्रधानाचार्या,

डी०ए०वी० विद्यालयः।

अशोकविहारः दिल्ली-52

माननीया महोदया,

रात्रौ एव (*i*) ..... यत् श्वः मम परिवारस्य जनाः (*ii*) ..... कुत्रचित् गमिष्यन्ति। तैः सह मम (*iii*) ..... अपि अनिवार्यम्। अतः अहं (*iv*) ..... आगन्तुम् असमर्थः अस्मि। अतः मह्यम् (*v*) ..... प्रदाय अनुग्रहणान्तु।

सधन्यवादः।

भवतां शिष्यः

अनुजः

मञ्जूषा

अवकाशम्, ज्ञातम्, विद्यालयम्, गमनम्, आवश्यककार्यकारणात्

खण्डः 'ग' (अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्)

5. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत–

निम्नलिखित वाक्यों में रेखांकित पदों की संधि अथवा संधि-विच्छेद कीजिए–

Join or disjoin the underlined words in the following sentences.

(*i*) <u>गणेशः</u> शिवस्य पुत्रः अस्ति।

(*ii*) <u>शिवालये</u> प्रथमं गणेशस्य पूजा भवति।

(*iii*) गणेशः सदैव अग्रे तिष्ठति।

(*iv*) सर्वेऽस्मिन् विश्वसन्ति।

(*v*) गणेशस्य नयने लघूनी स्तः।

6. कोष्ठकात् शुद्धपदानि अवचित्य रिक्तस्थानानि पूरयत–

कोष्ठक से शुद्ध पद चुनकर रिक्त स्थानों को पूरा कीजिए–

Choose the correct words from the bracket and fill in the blanks.

(*i*) ते ..... गच्छन्ति। (उद्यानम्, उद्याने, उद्यानस्य)

(*ii*) सर्वे ..... तत्र गच्छन्ति। (व्यायामम्, व्यायामाय, व्यायामेन)

(*iii*) केचित् तत्र ..... अपि गच्छन्ति। (खेलनम्, खेलनेन, खेलनाय)

(*iv*) जनाः ..... सह गच्छन्ति। (जनेभ्यः, जनानाम्, जनैः)

(*v*) ..... समूहः उद्याने भ्रमति। (नरान्, नराणाम्, नरैः)

7. संस्कृतसंख्यावाचकपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

संस्कृत संख्यावाचक शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

Fill in the blanks with Sanskrit numerals.

(*i*) मम गृहे .....(7) सदस्याः सन्ति।

(*ii*) मम .....(2) भागिन्ये स्तः।

(*iii*) मम .....(1) भ्राता अस्ति।

(*iv*) वयं .....(4) भ्रातारः भगिन्यः च स्मः।

(*v*) मम परिवारस्य .....(1) एव मुखिया, मम पितामहः।

8. निम्नलिखितानां धातूनां निर्देशानुसारं रूपाणि लिखत–

निम्नलिखित धातुओं के निर्देशानुसार रूप लिखिए–

Write the forms of the following roots as instructed.

(*i*) 'पच्' लट्लकारे प्रथमपुरुषे। (*ii*) 'वद्' लङ्लकारे मध्यमपुरुषे।

(*iii*) 'नम्' लृट्लकारे उत्तमपुरुषे। (*iv*) 'रक्ष्' लोट्लकारे प्रथमपुरुषे।

(*v*) 'चल्' विधिलिङ्लकारे उत्तमपुरुषे।

9. मञ्जूषायां दत्तैः अव्ययैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

मंजूषा में दिए गए अव्ययों से रिक्त स्थानों को पूरा कीजिए–

Fill in the blanks with indeclinables given in the box.

(*i*) ..... द्वे मित्रे आस्ताम्।

(*ii*) तेषु मध्ये कारणं ..... कलहः जायते।

(*iii*) तौ कलहं कर्तुं ..... इच्छतः स्म।

(*iv*) अनिच्छन्तौ ..... तौ कलहं अकुरताम्।

(*v*) ..... तयोः कालः अगच्छत्।

मञ्जूषा

एवम्, पुरा, न, विना, अपि

10. रेखाङ्कितपदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत–

रेखांकित शब्दों को शुद्ध करके लिखिए–

Correct the underlined words and write.

(*i*) सः मधुरं फलानि आनयति।

(*ii*) सरोवरे नीलं कमलानि विकसति।

(*iii*) ते बुद्धिमन्तः अस्ति।

(*iv*) वयं तत्र गच्छामि।

(*v*) रमा मातुः सह गच्छति।

11. कोष्ठके प्रदत्तपदेषु उचितां विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत–

कोष्ठक में दिए गए शब्दों में उचित विभक्ति लगाकर रिक्त स्थानों को पूरा कीजिए–

Use the correct Vibhakti (case) in the words given in the brackets and fill in the blanks.

(*i*) जनकः ..... क्रुध्यति। (पुत्र)

(*ii*) ..... परितः वृक्षाः सन्ति। (वृक्ष)

(*iii*) ..... बहिः मा भ्रमत। (कक्षा)

(*iv*) ..... मोदकानि रोचन्ते। (अस्मद्)

(*v*) त्वं ..... एव तिष्ठ। (गृह)

खण्डः 'घ' (पठित-अवबोधनम्)

12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

निम्नलिखित गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

Read the following passage and answer the questions.

प्राचीनकाले कस्मिंश्चित् देशे एकः नृपः अवसत्। तस्य नाम 'यशपालः' इति आसीत्। सः स्वभावेन अति लोभी आसीत्। सः सर्वेषु नृपेषु धनवत्तमः भवितुम् इच्छति स्म। एकदा तस्य प्रासादम् एकः महर्षिः आगच्छत्। राज्ञा मुनेः सेवासत्कारः कृतः।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) नृपस्य नाम किम् आसीत्?

(*ii*) नृपः स्वभावेन कीदृशः आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

नृपस्य प्रासादे कः आगच्छत्?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'अभवत्' अस्य क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) मुनिः (ख) नृपः (ग) सेवासत्कारः

(*ii*) 'सः स्वाभेन अति लोभी आसीत्।' अस्मिन् वाक्ये किम् अव्ययपदं प्रयुक्तम्?

(क) स्वाभावेन (ख) आसीत् (ग) अति

13. अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा प्रनानान् उत्तरत–

निम्नलिखित श्लोक को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर लिखिए–

Read the following verse (shloka) and answer the questions.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो, न शोषयति मारुतः।।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) आत्मानं कानि न छिन्दन्ति?

(*ii*) कः आत्मानं न दहति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

आपः कं न क्लेदयति।

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'जलम्' इत्यर्थे किं पदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) पावकः (ख) मारुतः (ग) आपः

(*ii*) 'दहति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं प्रयुक्तम्?

(क) मारुतः (ख) पावकः (ग) आपः

14. अधोलिखितं संवादं पठित्वा प्रश्नानान् उत्तरत–

निम्नलिखित संवाद को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

Read the following dialogues and answer the questions.

मनीषः – अरे प्रत्यूष! त्वम् एतत् पद्यं किमर्थं गायसि?

प्रत्यूषः – मनीष! अद्य अहम् अति प्रसन्नोऽस्मि यतः अहं पादपम् आरोप्य आगच्छामि। किं न जानासि अद्य पर्यावरणदिवसः अस्ति?

मनीषः – आह! मया कथं विस्मृतम्। अद्य तु जूनमासस्य पञ्चमी तारिका अस्ति।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) कः पद्यं गायति?

(*ii*) अद्य कः दिवसः अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

कः पादपम् आरोप्य आगच्छति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत–

(*i*) 'आगच्छामि' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) सः (ख) त्वम् (ग) अहम्

(*ii*) 'पद्यम्' अस्य किं विशेषणपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(क) एषः (ख) एषा (ग) एतत्

15. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्ननिर्माण कीजिए–

Frame the questions on the basis of underlined words.

(*i*) नार्यः सर्वोत्तमं प्रदर्शनं कुर्वन्ति।

(*ii*) मण्डूकः स्वादु भोजनम् खादति।

(*iii*) सः जले वस्तुं न इच्छति।

(*iv*) सः परिवारेण सह गच्छति।

(*v*) महाभारते गोवाप्रदेशस्य उल्लेखः अस्ति।

16. अधोलिखितश्लोकस्य अन्वयं पूरयत–

निम्नलिखित श्लोक का अन्वय पूरा कीजिए–

Complete the prose order of the following verse (Shloka).

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय! बलादिव नियोजितः।

अन्वयः– वार्ष्णेय! अथ केन (*i*) ..... अयं (*ii*) ..... अनिच्छन् अपि (*iii*) ..... नियोजितः इव (*iv*) ..... चरति।

17. कथाक्रमानुसारं वाक्यानि संयोज्य पुनः लिखत–

कथाक्रमानुसार वाक्यों को जोड़कर पुनः लिखिए–

Arrange the sentences according to the sequence of the story and re-write.

(*i*) मूषकस्य दशा शोचनीया अभवत्।

(*ii*) एकदा मण्डूकस्य मूषकेण सह मैत्री अभवत्।

(*iii*) मण्डूकः तस्मिन् कूर्दति स्म।

(*iv*) तौ अन्यत्र गन्तुम् अचिन्तयताम्।

(*v*) मूषकः कष्टम् अनुभवति।

(*vi*) तौ सूत्रेण आत्मानं बध्नीतः।

(*vii*) मण्डूकः स्वभावेन उत्प्लुत्य गच्छति।

(*viii*) मार्गे एकः तडागः आगच्छति।

18. निम्नपदानि तेषाम् अर्थैः सह मेलयत–

निम्न शब्दों को उनके अर्थों के साथ मिलाइए–

Match the following words with their meanings.

(*i*) झटिति	कदापि
(*ii*) मुदितः	भ्रमणम्
(*iii*) पर्यटनम्	प्रसन्नः
(*iv*) कदाचन	शीघ्रम्

उत्तराणि (अभ्यास व्याकरण प्रपत्राणि)

प्रथमः पाठः स्वास्थ्यैव धनम् (विधिलिङ्गलकारस्य पुनरावृत्तिः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) कुर्याम (*ii*) (घ) उत्तिष्ठेयुः (*iii*) (क) कुर्यात (*iv*) (घ) धारयेः (*v*) (घ) खादेयुः
2. (*i*) वयं पर्युषितं भोजनं न खादेम।
   (*ii*) जनाः ईश्वरम्, आचार्यान्, गुरून् वृद्धान् च अर्चयेयुः।
   (*iii*) जनाः सत्यं वदेयुः।
   (*iv*) जनाः सज्जनानां सङ्गतिं कुर्युः।
   (*v*) जनाः सर्वप्राणिषु बन्धुभूताः स्युः।
3. (*i*) पालयेम (*ii*) उत्तिष्ठेत (*iii*) भवेयुः (*iv*) भवेताम् (*v*) वदेः
4. (*i*) सर्वे (*ii*) सर्वम् (*iii*) एकः (*iv*) महान् (*v*) स्वस्थाः
5. (*i*) सर्वप्राणिषु <u>कः</u> स्यात्? (*ii*) <u>कीदृशाः</u> जनाः देशम् उन्नयन्ति?
   (*iii*) स्वास्थ्यवर्धकानि <u>कानि</u> एव खादेयुः? (*iv*) <u>केषां</u> संगतिः एव कुर्यात्?
   (*v*) अध्यापकः <u>कुत्र</u> प्रविशति?

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) पठेयुः (*ii*) (ग) रक्षेम (*iii*) (ख) खादेयुः (*iv*) (ख) कुर्युः (*v*) (ग) अर्चयेयुः
2. (*i*) कुर्याः (*ii*) कुर्वः (*iii*) अस्ति (*iv*) उत्तिष्ठेयुः (*v*) गच्छेत
3. (*i*) पाक् पूर्वम्
   (*ii*) धनम् वित्तम्

(*iii*) आचार्यः गुरुः

(*iv*) दृष्ट्वा वीक्ष्य

(*v*) मुहुर्मुहुः बारं बारम्

		लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
4.	(*i*)	पुल्लिंगम्	द्वितीया	बहुवचनम्
	(*ii*)	पुल्लिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
	(*iii*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
	(*iv*)	नपुंसकलिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
	(*v*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्

5. (*i*) सज्जनानाम् (*ii*) स्वच्छानि (*iii*) स्वस्थाः (*iv*) सर्वे (*v*) पर्युषितम्

द्वितीयः पाठः पुनर्मूषको भव (क्त्वा, तुमुन्, ल्यप् प्रत्ययाः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) मूषकम् (*ii*) (क) मूषकः (*iii*) (ग) कुक्कुरात् (*iv*) (ग) व्याघ्रात् (*v*) (ख) मुनिम्

2. (*i*) महातपा नाम मुनिः आसीत्।
   (*ii*) मुनिः मूषकम् अपश्यत्।
   (*iii*) मुनिः अन्नकणैः शावकम् अरक्षत् समर्वधत च
   (*iv*) विडालात् भीतं मूषकं मुनिः कुक्कुरः अकरोत्।
   (*v*) व्याघ्रः भूत्वा मूषकः अचिन्तयत्–"यावदयं मुनिः जीवति तावदियं मे अपकीर्तिः न अपगमिष्यति।"

3. (*i*) विडालः <u>कं</u> खादितुम् इच्छति स्म? (*ii*) <u>कः</u> कुक्कुरं व्याघ्रम् अकरोत्?
   (*iii*) <u>के</u> मुनिं प्रशंसन्ति? (*iv*) <u>कीदृशः</u> व्याघ्रः मुनिम् आक्रमत्?
   (*v*) सः <u>कस्मात्</u> मूषकशावकम् अरक्षत्?

4. (*i*) दूरम् – समीपम्
   (*ii*) हन्तुम् – रक्षितुम्
   (*iii*) कृतज्ञः – कृतघ्नः
   (*iv*) अपकीर्तिः – कीर्तिः
   (*v*) गतः – आगतः

5. (*i*) एकदा महातपा नाम मुनिः आसीत्। (*ii*) सः मुनिः मूषकशावकम् अपश्यत्।
   (*iii*) मूषकः बिडालात् भीतः आसीत्। (*iv*) विडालः कुक्कुरात् भीतः आसीत्।
   (*v*) मुनिः तं कुक्कुरम् अकरोत्। (*vi*) कुक्कुरः व्याघ्रात् भीतः आसीत्।
   (*vii*) मुनिः तं व्याघ्रम् अकरोत्। (*viii*) व्याघ्रः भूत्वा सः मुनिं हन्तुम् इच्छति स्म।
   (*ix*) मुनिः तस्य विचारम् अवागच्छत्। (*x*) सः तं पुनः मूषकम् अकरोत्।

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) तपोवने (*ii*) (ख) मूषकशावकम् (*iii*) (क) कुक्कुरात् (*iv*) (क) व्याघ्रः
   (*v*) ( ) अन्नकणैः
2. (*i*) दया + आत्मा (*ii*) झटिति + एव (*iii*) पुनः + मूषको (*iv*) तावत् + इयम्
   (*v*) यावत् + अयम्
3. (*i*) श्रुत्वा (*ii*) पीत्वा (*iii*) प्रणम्य (*iv*) उपविश्य
   (*v*) प्रदाय
4. (*i*) कुक्कुरः श्वानः
   (*ii*) श्रुत्वा आकर्ण्य
   (*iii*) झटिति शीघ्रम
   (*iv*) मुनिः ऋषिः
   (*v*) उद्यतः तत्परः
5. (*i*) व्याघ्रम् (*ii*) मूषकम् (*iii*) तपोवने (*iv*) महातपा
   (*v*) काकेन

तृतीयः पाठः अपूर्वः त्यागः (विशेषण-विशेष्यः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) देवलोकम् (*ii*) (ग) बालस्य (*iii*) (ग) उदयसिंहस्य (*iv*) (ख) उदयसिंहम्
   (*v*) (ख) स्वपुत्रम्
2. (*i*) चन्दनस्य मस्तकः खड्गेन छिन्नः अभवत्। (*ii*) पन्ना स्वपुत्रं प्रति सङ्केतम् अकरोत्।
   (*iii*) उदयः चित्तौडदेशस्य राजा अभवत्। (*iv*) राजस्थानस्य इतिहासः पन्नाधात्र्याः चिरऋणी स्थास्यति।
   (*v*) पन्ना स्वपुत्रस्य उत्सर्गम् अकरोत्।
3. (*i*) एकस्मिन् – करण्डके
   (*ii*) घृणितम् – विचारम्
   (*iii*) रक्तपिपासुः – बनवीरः
   (*iv*) तस्य – बालस्य
   (*v*) एका – धात्री
4. (*i*) <u>कस्य</u> मनसि लोभः आगच्छति? (*ii*) बनवीरस्य घृणितं विचारं <u>का</u> अजानात्?
   (*iii*) पन्ना कौशलेन <u>कस्य</u> स्थाने स्वपुत्रम् अस्थापयत्? (*iv*) <u>कीदृशः</u> बनवीरः अपृच्छत्?
   (*v*) पन्ना <u>कस्याः</u> उत्सर्गम् अकरोत्?
5. (*i*) उदयः (*ii*) उदयपुर (*iii*) पन्ना (*iv*) पत्रैः (*v*) मनसि

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) शिशुरेव (*ii*) (क) उदयसिंहस्य (*iii*) (ख) खड्गेन (*iv*) (ग) उदय सिंह
   (*v*) (ख) करण्डके
2. (*i*) बालस्य उदयसिंहस्य

(*ii*) अपूर्वः त्यागः

(*iii*) छिन्नः मस्तिष्कः

(*iv*) राजपुत्रः उदयः

(*v*) अग्रे क्षणे

3. (*i*) राज्य + अभिषेकम् (*ii*) शिशुः + एव

(*iii*) पौ + अनम् (*iv*) प्रति + एकम्

(*v*) सु + आगतम्

4. (*i*) अभि + भू + क्त (*ii*) छिद् + क्त

(*iii*) आ + छद् + ल्यप् (*iv*) नि + हन् + ल्यप्

(*v*) रक्ष् + तुमुन्

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
5. (*i*)	पुल्लिंगम्	षष्ठी	एकवचनम्
(*ii*)	स्त्रीलिंगम्	सप्तमी	एकवचनम्
(*iii*)	स्त्रीलिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*iv*)	पुल्लिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
(*v*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्

चतुर्थः पाठः तुलस्याः महत्ता

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) तुलसीपादपः (*ii*) (ग) गुणाः (*iii*) (ग) पत्राणि (*iv*) (ग) तुलस्याः

(*v*) (ख) चिकित्साक्षेत्रे

2. (*i*) तुलस्याः पञ्चाङ्गेन का नष्टीभवति?

(*ii*) तुलसी कैः देवी पदे प्रतिष्ठिता?

(*iii*) तुलसीपत्राणि कान् नाशयन्ति?

(*iv*) वृन्दावने कस्याः पादपाः आसन्?

(*v*) श्रीकृष्णस्य लीलाक्षेत्रं किम् अस्ति?

3. (*i*) किङ्कराः – सेवकाः

(*ii*) गरीयसी – श्रेष्ठा

(*iii*) वदनस्य – मुखस्य

(*iv*) काननम् – वनम्

(*v*) आयान्ति – आगच्छन्ति

3. (*i*) तुलसी भगवतः विष्णोः प्रिया सहचरी अस्ति।

(*ii*) तुलसीपादपे अनेके गुणाः सन्ति।

(*iii*) तुलस्याः निर्मितः क्वाथः कासं पूरी करोति।

(*iv*) यमदूताः तुलसीकाननं प्रवेष्टुं न शक्यते।

(*v*) वैष्णवभक्ताः तुलसीकाष्ठं मालारूपे धारयन्ते।

5. (*i*) असंख्याः – गुणाः
   (*ii*) तेन – जलेन
   (*iii*) तस्यै – तुलस्यै
   (*iv*) विष्णुप्रिया – तुलसी
   (*v*) तद् – गृहम्

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) पा + क्त्वा (*ii*) (ग) हस् + तुमुन् (*iii*) (क) नि + क्षिप् + ल्यप्
   (*iv*) (ख) पठ् + तव्यत् (*v*) (ख) भी + क्त्वा

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
2. (*i*)	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
(*ii*)	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
(*iii*)	वृन्दाम्	वृन्दे	वृन्दाः
(*iv*)	मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः
(*v*)	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्

3. (*i*) मालारूपे (*ii*) प्रभातवेलायाम् (*iii*) तुलस्याः (*iv*) असंख्यकाः
   (*v*) चिकित्साक्षेत्रे
4. (*i*) न + आयान्ति (*ii*) च + एव (*iii*) त्वक् + रोगान् (*iv*) प्रति + एकम्
   (*v*) अद्य + अपि
5. (*i*) डंठल (*ii*) खाँसी (*iii*) काढ़ा (*iv*) यदि
   (*v*) श्रेष्ठ

पञ्चमः पाठः पीयूष-बिन्दवः (श्लोकाः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) विनयम् (*ii*) (क) सुखम् (*iii*) (ग) सरस्वत्याः (*iv*) (क) पात्रताम् (*v*) (ग) विद्वान्
2. (*i*) राजा स्वदेशे पूज्यते। (*ii*) विद्या सञ्चयात् क्षयम् आयाति।
   (*iii*) विनयात् जनः पात्रतां प्राप्नोति। (*iv*) विद्याहीनाः न शोभन्ते।
   (*v*) विद्यार्थिनः पञ्च लक्षणं भवन्ति।
3. (*i*) स्वदेशे पूज्यते राजा – विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।
   (*ii*) पात्रत्वाद्धनमाप्नोति – धनाद्धर्मं ततः सुखम्।
   (*iii*) व्ययतः वृद्धिमायाति – क्षयमायाति सञ्चयात्।
   (*iv*) विद्याहीनाः न शोभन्ते – निर्गन्धा इव किंशुकाः।
   (*v*) विद्वत्वं च नृपत्वं च – नैव तुल्यं कदाचन।
4. (*i*) ददाति (*ii*) पात्रताम् (*iii*) आप्नोति (*iv*) सुखम्

5. (*i*) विद्या किं ददाति? (*ii*) राजा कुत्र पूज्यते?

(*iii*) सरस्वत्याः कोशः कीदृश अस्ति? (*iv*) विद्यार्थिनः कति लक्षणं भवति?

(*v*) कः सर्वत्र पूज्यते?

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) क्षयम् (*ii*) (ख) सञ्चयात् (*iii*) (क) दुःखम् (*iv*) (ख) मूर्खः

(*v*) (ग) ग्रहणति

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
2. (*i*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*ii*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*iii*)	स्त्रीलिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*iv*)	पुल्लिंगम्	द्वितीया	एकवचनम्
(*v*)	पुल्लिंगम्	पञ्चमी	एकवचनम्

3. (*i*)	'दा' धातुः –	लट्लकारः,	प्रथमः पुरुषः,	बहुवचनम्
(*ii*)	'पूज्' धातुः –	लट्लकारः,	प्रथमः पुरुषः,	एकवचनम्
(*iii*)	'भू' धातुः –	लट्लकारः,	प्रथमः पुरुषः,	बहुवचनम्
(*iv*)	'भू' धातुः –	लट्लकारः,	प्रथमः पुरुषः,	द्विवचनम्
(*v*)	'स्था' धातुः –	लट्लकारः,	प्रथमः पुरुषः,	बहुवचनम्

4. (*i*)	वित्तम्	धनम्
(*ii*)	नृपः	राजा
(*iii*)	विद्वान्	पण्डितः
(*iv*)	क्षयम्	नष्टम्
(*v*)	पात्रताम्	योग्यताम्

5. (*i*) अज्ञानम् (*ii*) मूर्खः (*iii*) बलहीनः (*iv*) परदेशे (*v*) दानवः

षष्ठः पाठः चाणक्यः चन्द्रगुप्तः च (क्त, क्तवतु प्रत्ययः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) चाणक्यः (*ii*) (ख) नन्दः (*iii*) (ख) सैनिकम् (*iv*) (ग) बालकस्य (*v*) (ख) तक्षशिलाम्

2. (*i*) चाणक्यः चन्द्रगुप्तस्य महामन्त्री अभवत्।

(*ii*) चाणक्येन 'अर्थशास्त्रम्' नामैकः ग्रन्थः लिखितः।

(*iii*) बालकस्य सम्मुखे द्वे महिले अतिष्ठताम्।

(*iv*) चन्द्रगुप्तः तक्षशिलाविश्वविद्यालये शिक्षां प्राप्नोत्।

(*v*) महिला नृपस्य चरणयोः अपतत्।

3. (*i*)	वीक्ष्य	अवलोक्य/दृष्ट्वा
(*ii*)	कृशः	दुर्बलः
(*iii*)	एकदा	एकबारम्
(*iv*)	स्तब्धः	आश्चर्यचकितः
(*v*)	अधिगत्य	प्राप्य

4. (*i*) चाणक्यः कं नाशयितुम् अचिन्तयत्? (*ii*) बालकः कीदृशः राजीनीतिज्ञः आसीत्?
(*iii*) कः सैनिकम् आदिशत्? (*iv*) चन्द्रगुप्तः कस्य सहायतया नन्दं नष्टवान्?
(*v*) चाणक्यः मार्गे कम् अपश्यत्?

5. (*i*) भू + क्त्वा (*ii*) आ + दिश् + क्तवतु
(*iii*) लिख् + क्त (*iv*) स्था + क्तवतु
(*v*) निर् + गम् + क्त

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) आसीत् (*ii*) (ख) अकरोत् (*iii*) (ख) अतिष्ठताम् (*iv*) (क) निर्गतः
(*v*) (ग) कुरु

2. (*i*) बालकः (*ii*) एषः (*iii*) विवादेन (*iv*) शिशोः
(*v*) महिलायै

3. (*i*) चाणक्यः (*ii*) बुद्धिकौशले (*iii*) मगधदेशस्य (*iv*) अनुमत्या
(*v*) स्तब्धः

4. (*i*) पत् + क्त्वा (*ii*) ज्ञा + तुमुन्
(*iii*) निः + कस् + क्तवतु (*iv*) अप् + मन् + क्त
(*v*) नश् + क्तवतु

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
5. (*i*)	स्त्रीलिंगम्	सप्तमी	एकवचनम्
(*ii*)	स्त्रीलिंगम्	चतुर्थी	एकवचनम्
(*iii*)	स्त्रीलिंगम्	प्रथमा/द्वितीया	द्विवचनम्
(*iv*)	पुल्लिंगम्	षष्ठी/सप्तमी	द्विवचनम्
(*v*)	पुल्लिंगम्	चतुर्थी	एकवचनम्

सप्तमः पाठः वासुदेवस्य दूतकर्म (अव्यय - प्रकरणम्)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) भ्रातृषु (*ii*) (ग) स्वपौरुषेण (*iii*) (क) पाण्डवानाम् (*iv*) (ख) क्षत्रियाः (*v*) (ख) भवन्तः

2. (*i*) दुर्योधनः आसनात् स्खलति। (*ii*) बन्धुभिः सह सम्बन्धः श्रेयान्।
(*iii*) कृष्णः पाण्डवानां सन्देशम् आनयति। (*iv*) पाण्डवैः महद्दुःखम् अनुभूतम्।
(*v*) लोके राज्यं न याच्यते।

3. (*i*) कुशलिनः (*ii*) बन्धुता (*iii*) तृणम् (*iv*) राज्यम् (*v*) दीनाय

4. (*i*) कः राज्यं दातुं न इच्छति स्म? (*ii*) केषु स्नेहः कर्तव्यः?
(*iii*) राज्यं तु कान् जित्वा उपभुज्यते? (*iv*) कः प्रविशति?
(*v*) वासुदेवः कुत्र आगच्छत्?

5. (*i*) पुरुषोत्तमः – नारायणः
(*ii*) सम्भ्रान्ताः – सभासदाः
(*iii*) प्रमुखाः – राजानः

(*iv*) महद् – दुःखम्

(*v*) अर्धम् – राज्यम्

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) इदानीम् (*ii*) (ग) सह (*iii*) (क) बहिः (*iv*) (ख) अपि
(*v*) (ग) प्रति

		लकारः	पुरुषः	वचनम्
2.	(*i*) दा	लृट्लकारः	उत्तमपुरुषः	एकवचनम्
	(*ii*) यच्छ्	लोट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
	(*iii*) उप + विश्	लोट्लकारः	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्
	(*iv*) भू	लृट्लकारः	मध्यमपुरुषः	द्विवचनम्
	(*v*) उत् + तिष्ठ्	लट्लकारः	उत्तमपुरुषः	द्विवचनम्

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
3.	(*i*) स्त्रीलिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
	(*ii*) पुल्लिंगम्	तृतीया	बहुवचनम्
	(*iii*) पुल्लिंगम्	सप्तमी	बहुवचनम्
	(*iv*) पुल्लिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
	(*v*) पुल्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्

4.	(*i*) स्मृतम्	विस्मृतम्
	(*ii*) योग्यः	आयोग्यः
	(*iii*) सम्पत्तयः	विपत्तयः
	(*iv*) बन्धुभिः	शत्रुभिः
	(*v*) दण्डेन	पुरस्कारेण

5. (*i*) गृहात् बहि विद्यालयः अस्ति? (*ii*) त्वं कथं हससि?
(*iii*) अयं कीदृशः व्यवहारः अस्ति? (*iv*) अधुना अहं पठामि।
(*v*) सीता अपि देवालयं गमिष्यति।

अष्ठमः पाठः अमूल्यः समयः

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) सपाद चतुर्वादनम् (*ii*) (ग) सार्ध पञ्चवादनम्
(*iii*) (ग) पादोन सप्तवादनम् (*iv*) (क) अष्टवादनम्
(*v*) (क) नववादनम्

2. (*i*) सपाद-एकवादनम्/सपादैकवादनम् (*ii*) द्वादशवादनम्
(*iii*) सार्ध षड्वादनम् (*iv*) नववादनम्

3. (*i*) समयः अमूल्यः अस्ति। (*ii*) समयः पुनः न आगच्छति।
(*iii*) सूर्यः, चन्द्रमाः ऋतवः च समये आगच्छन्ति। (*iv*) कालं व्यर्थं न यापनीयम्।
(*v*) ये जनाः समयस्य महत्त्वं न जानन्ति, ते जीवने सफलतां न प्राप्नुवन्ति।

4. (*i*) पञ्च (*ii*) सार्ध षड् (*iii*) सपाद पञ्च (*iv*) पादोन षड्

5. (*i*) के समयस्य महत्त्वं न जानन्ति? (*ii*) का अपि सन्देशं यच्छति?
   (*iii*) महापुरुषाः किं वृथा न यापयन्ति? (*iv*) कः अमूल्यः अस्ति?
   (*v*) कस्मै/किमर्थं समयसारणी आवश्यकी?

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) पञ्च (*ii*) (ख) सार्ध पञ्च (*iii*) (क) सपाद षड् (*iv*) (ख) पादोन सप्त

2. (*i*) 1 एक वादनम्
   (*ii*) 2:30 सार्ध द्विवादनम्
   (*iii*) 3:45 पादोन चतुर्वादनम्
   (*iv*) 4:15 सपाद चतुर्वादनम्
   (*v*) 5:00 पञ्च वादनम्

3. (*i*) पञ्च (*ii*) सार्ध पञ्च (*iii*) पादोन सप्त (*iv*) एकादश (*v*) द्वि

4. (*i*) द्विवादनम् (*ii*) सपाद त्रयवादनम् (*iii*) सार्ध चतुर्वादनम् (*iv*) पादोन एकादशवादनम्

5.

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(*i*)	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः
(*ii*)	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
(*iii*)	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
(*iv*)	लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
(*v*)	अपठम्	अपठाव	अपठाम

नवमः पाठः पर्यावरणरक्षकाः

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) आतपे (*ii*) (ग) सर्पाः (*iii*) (क) परोपकाराय (*iv*) (ख) वृक्षाः (*v*) (ग) आश्रयदातारः

2. (*i*) पर्यावरणदिवसः जूनमासस्य पञ्चम्यां तारिकायां भवति।
   (*ii*) जनाः वृक्षान् स्वार्थाय कृन्तन्ति।
   (*iii*) मानवाः प्रकृतेः पर्यावरणस्य च अवहेलनां कुर्वन्ति।
   (*iv*) वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति।
   (*v*) वृक्षाणाम् अभावे भूमिक्षरणस्य, भूस्खलनस्य, अनावृष्टेः अतिवृष्टेः च उत्पाताः भवन्ति।

3. (*i*) निराशाः अर्थिनः
   (*ii*) एतत् पद्यम्
   (*iii*) सर्वैः जनैः
   (*iv*) एतान् वृक्षान्
   (*v*) असंख्यानि साधनानि

4. (*i*) प्रसन्नः (*ii*) पादपम् (*iii*) वृक्षाः (*iv*) जनाः (*v*) फलानि

5. (*i*) कः दशपुत्रसमः भवति? (*ii*) केषाम् अभावे उत्पाताः भवन्ति?

(*iii*) वृक्षच्छेदनं क: अस्ति? (*iv*) वृक्षा: किमर्थं/कस्मै फलन्ति?

(*v*) भ्रमरा: कुत्र वसन्ति?

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) आरोपयामि (*ii*) (ख) आनयति (*iii*) (क) भवति (*iv*) (ख) रोपणीयम्
   (*v*) (क) सन्ति
2. (*i*) फलन्ति (*ii*) अस्ति (*iii*) सन्ति (*iv*) विस्मृता:
   (*v*) भवन्ति

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
3. (*i*)	भवति	भवत:	भवन्ति
(*ii*)	अस्ति	स्त:	सन्ति
(*iii*)	करोसि	कुरुथ:	कुरुथ
(*iv*)	वसामि	वसाव:	वसाम:
(*v*)	खादिष्यसि	खादिष्यथ:	खादिष्यथ

	लिंगम्	विभक्ति:	वचनम्
4. (*i*)	स्त्रीलिंगम्	सप्तमी	बहुवचनम्
(*ii*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*iii*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(*iv*)	पुल्लिंगम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(*v*)	पुल्लिंगम्	चतुर्थी/पञ्चमी	बहुवचनम्

5. (*i*) परि + आवरणम् (*ii*) न + अर्थिन: (*iii*) एतत् + अपि (*iv*) प्रसन्न: + अस्मि
   (*v*) प्राणि + उपजीवनम्

दशम: पाठ: लोभ: पापस्य कारणम् ('शतृ' प्रत्यय:)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) लोभी (*ii*) (क) प्रासादम् (*iii*) (ख) धनवत्तम: (*iv*) (ग) सेवासत्कारेण
   (*v*) (ख) स्वर्णमयी
2. (*i*) महर्षि: प्रसन्न: भूत्वा राजानम् एकं वरं याचयितुम् अकथयत्।
   (*ii*) नृप: अयाचत यत् स: यस्यापि पदार्थस्य स्पर्शम् कुर्यात् तत् सुवर्णं भवतु इति।
   (*iii*) नृपस्य स्पर्शेण सर्वाणि वस्तूनि सौवर्णानि अभवन्।
   (*iv*) प्रासादं स्वर्ण-आभया आभासितम् अभवत्।
   (*v*) लोभात् काम: प्रजायते।
3. (*i*) स्वभावेन (*ii*) याचस्व (*iii*) परीक्षितुम् (*iv*) क्रीडन्ती
   (*v*) तृष्णा
4.

(*i*)	तृष्णा	इच्छा
(*ii*)	आह्लादित:	प्रसन्न:
(*iii*)	रोदसि	विलपसि
(*iv*)	काले	समये
(*v*)	प्रकृति:	स्वभाव:

5. (*i*) 'क्त्वा' प्रत्ययः (भू + क्त्वा)।
(*ii*) 'यच्छ्' धातुः, लोट्लकारः, प्रथमः पुरुषः, एकवचनम्।
(*iii*) तथैव = तथा + एव, वृद्धिसन्धिः।
(*iv*) उच्चैः
(*v*) पुत्री

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) अवसत् (*ii*) (ख) आसीत् (*iii*) (ग) आगच्छत् (*iv*) (क) अभवत्
(*v*) (ख) अवदत्

2.

(*i*) प्राचीनम्	नवीनम्	
(*ii*) प्रासादम्	कुटीरम्	
(*iii*) राजा	प्रजा	
(*iv*) वरम्	श्रापम्	
(*v*) पुत्र	पुत्री	
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्

3.

(*i*) अभवत्	अभवताम्	अभवन्
(*ii*) अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
(*iii*) यच्छतु	यच्छताम्	यच्छन्तु
(*iv*) अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
(*v*) अस्मि	स्वः	स्मः
लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्

4.

(*i*) नपुंसकलिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
(*ii*) नपुंसकलिंगम्	षष्ठी	एकवचनम्
(*iii*) पुल्लिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*iv*) पुल्लिंगम्	सप्तमी	एकवचनम्
(*v*) पुल्लिंगम्	सप्तमी	बहुवचनम्

5. (*i*) अभवत् (*ii*) भवति (*iii*) अनृत्यन् (*iv*) भ्रमिष्यन्ति
(*v*) आगच्छत्

एकादशः पाठः भारतीयाः नार्यः (स्वर-सन्धिः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) नारी (*ii*) (क) भारतीयनारी (*iii*) (ग) समाजसुधारकानाम्
(*iv*) (ख) कारागारम् (*v*) (ख) मुगलकाले

2. (*i*) भारतीयनारीणां अनेके स्वरूपाः सन्ति। यथा–भगिनी, पुत्री, माता इत्यादयः।

(*ii*) अद्यापि समाजे अधिकांशाः नार्यः कुपोषिताः, अशिक्षिताः, निर्धनाः, शोषिताः अधिकारवञ्चिताः च सन्ति।

(*iii*) कमलानेहरू, कस्तूरबागांधी, सरोजिनीनायडू आदयः महिलाः स्वतन्त्रतायै कारागारम् अपि अगच्छन्।

(*iv*) लता मंगेशकर 'भारतरत्नम्' इति सर्वोच्चं सम्मानम् अलभत।

(*v*) पुरुषप्रधानः समाजः नारीणां शारीरिकं, मानसिकं आर्थिकं च शोषणं करोति।

3. (*i*) त्यागस्य (*ii*) अनेकाः (*iii*) नार्यः (*iv*) समाजः
(*v*) अनेकैः

4. (*i*) निवारणाय – दूर करने के लिए
(*ii*) शोचनीयाः – दयनीय
(*iii*) सर्वकारः – सरकार
(*iv*) भूत्वा – होकर
(*v*) सर्वोच्चम् – सबसे ऊँचा

5. (*i*) समाजसुधारकैः <u>काः</u> समाप्ताः? (*ii*) इमाः महिलाः स्वतन्त्रतायै <u>कुत्र</u> अगच्छन्?
(*iii*) किरणबेदी <u>कैः</u> पुरस्कृता? (*iv*) <u>कीदृशः</u> समाजः नारीणां शोषणं करोति?
(*v*) <u>कस्मात्</u> अनेकाः कुप्रथाः समाप्ताः?

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) अस्ति (*ii*) (क) सन्ति (*iii*) (ख) कुर्वन्ति (*iv*) (ग) अलभत
(*v*) (क) अध्यगच्छत्

2.

(*i*) समाप्ता	प्रारम्भाः	
(*ii*) पुरस्कारम्	दण्डम्	
(*iii*) अनेकाः	एकाः	
(*iv*) शोषणम्	पोषणम्	
(*v*) देवताः	दानवाः	
लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
3. (*i*) स्त्रीलिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(*ii*) स्त्रीलिंगम्	चतुर्थी	एकवचनम्
(*iii*) पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(*iv*) स्त्रीलिंगम्	प्रथमा	एकवचनम्
(*v*) पुल्लिंगम्	प्रथमा	द्विवचनम्

4. (*i*) इति + आदयः (*ii*) पूर्वे + अपि (*iii*) गै + इका (*iv*) सर्व + उच्चम्
(*v*) नार्यः + तु

		लकारः	पुरुषः	वचनम्
5.	(*i*)	लट्लकारः	प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
	(*ii*)	लट्लकारः	प्रथमः पुरुषः	बहुवचनम्
	(*iii*)	लङ्लकारः	मध्यमः पुरुषः	एकवचनम्
	(*iv*)	लङ्लकारः	मध्यमः पुरुषः	बहुवचनम्
	(*v*)	लङ्लकारः	उत्तमः पुरुषः	बहुवचनम्

द्वादशः पाठः गीतायाः माहात्म्यम् (श्लोकाः)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) कर्मणि (*ii*) (ख) रजोगुणात् (*iii*) (क) पापम् (*iv*) (क) कामः (*v*) (ख) आत्मानम्
2. (*i*) मारुतः आत्मानं न शोषयति।
   (*ii*) मनुष्यः यदा सुखदुःखे, लाभालाभौ जयाजयौ च समे कृत्वा कार्याणि करिष्यति तदा सः पापं न अवाप्स्यति।
   (*iii*) शस्त्राणि आत्मानं न छिन्दन्ति।
   (*iv*) यदा धर्मस्य ग्लानिः अधर्मस्य च उत्थानं भवति तदा श्रीकृष्णः आत्मानं सृजति।
   (*v*) मनुष्यस्य अधिकारः फलेषु न अस्ति।
3. (*i*) एषः (*ii*) क्रोधः (*iii*) एनम् (*iv*) विद्धि
4. (*i*) मा (*ii*) अथ (*iii*) इह (*iv*) न (*v*) तदा
5. (*i*) केषाम् अधिकारः कर्मणि एव अस्ति?
   (*ii*) मनुष्याणाम् अधिकारः केषु न अस्ति?
   (*iii*) यदा अधर्मस्य अभ्युत्थानं भवति तदा कः जायते?
   (*iv*) क्रोधः कस्मात् उद्भवति?
   (*v*) पावकः कं न दहति?

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) एव (*ii*) (ग) अपि (*iii*) (क) तदा (*iv*) (क) मा
   (*v*) (ग) न

		लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
2.	(*i*)	नपुंसकलिंगम्	सप्तमी विभक्तिः	बहुवचनम्
	(*ii*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा विभक्तिः	द्विवचनम्
	(*iii*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा विभक्तिः	एकवचनम्
	(*iv*)	नपुंसकलिंगम्	सप्तमी विभक्तिः	बहुवचनम्
	(*v*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा विभक्तिः	द्विवचनम्

3.	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
	(*i*) छिद्	लट्लकारः	प्रथमः पुरुषः	बहुवचनम्
	(*ii*) शुष्	लट्लकारः	मध्यमः पुरुषः	एकवचनम्
	(*iii*) दह्	लट्लकारः	प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
	(*iv*) भू	लट्लकारः	मध्यमः पुरुषः	द्विवचनम्
	(*v*) सृज्	लट्लकारः	उत्तमः पुरुषः	एकवचनम्

4. (*i*) प्रयुक्तः + अयम् (*ii*) बलात् + इव (*iii*) न + एनम्
   (*iv*) अभि + उत्थानम् (*v*) सृजामि + अहम्

5. (*i*) पावकः नियुक्तः
   (*ii*) मारुतः पवनः
   (*iii*) जयः विजयः
   (*iv*) वैरी शत्रुः
   (*v*) नियोजितः अनलः

त्रयोदशः पाठः सन्मित्रम्

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) सुदामा (*ii*) (ख) जीर्णानि (*iii*) (ग) पत्न्याः (*iv*) (ख) प्रासादम् (*v*) (क) श्रीकृष्णः
2. (*i*) सुदाम्नः पत्नी प्रातिवेशिकस्य गृहात् तण्डुलान् अनयत्।
   (*ii*) विप्रः श्रीकृष्णस्य दर्शनाय द्वारकापुरीम् अगच्छत्।
   (*iii*) श्रीकृष्णः मित्रस्य जीर्णानि वस्त्राणि शुष्कं मुखं च दृष्ट्वा स्तब्धः जातः।
   (*iv*) श्रीकृष्णः जलेन पादप्रक्षालनम् अकरोत्।
   (*v*) श्रीकृष्णः स्वयमेव तण्डुलान् गृहीत्वा खादति स्म।
3. (*i*) धार्मिकः – विप्रः
   (*ii*) शोभनैः – वस्त्रैः
   (*iii*) किञ्चित् – धनम्
   (*iv*) शुष्कम् – मुखम्
   (*v*) जीर्णानि – वस्त्राणि
4. (*i*) पुरा सुदामा नाम एकः विप्रः आसीत्। (*ii*) सः अत्यन्तदारिद्र्यात् जीवनम् अयापयत्।
   (*iii*) एकदा तस्य भार्या अवदत्। (*iv*) भवतः मित्रं श्रीकृष्णः आसीत्।
   (*v*) सः दारिद्र्यपीडितं त्वां दृष्ट्वा प्रचुरं धनं दास्यति।
   (*vi*) पत्न्याः अनुरोधेन सः द्वारकां प्रति अचलत्।
5. (*i*) सुदामा कीदृशः ब्राह्मणः आसीत्? (*ii*)सः किमर्थं द्वारकापुरीम् अगच्छत्?

(*iii*) कस्य वस्त्राणि जीर्णानि आसन्? (*iv*) तस्य नेत्राभ्यां कानि अपतन्?

(*v*) मित्राय दातुं कुत्र किञ्चित नासीत्

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) आसीत् (*ii*) (क) अचलत् (*iii*) (ग) आगच्छत् (*iv*) (ख) अयच्छत्

(*v*) (क) प्रायच्छत्

2.

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
(*i*)	स्त्रीलिंगम्	सप्तमी	एकवचनम्
(*ii*)	नपुंसकलिंगम्	पञ्चमी	एकवचनम्
(*iii*)	पुल्लिंगम्	द्वितीया	बहुवचनम्
(*iv*)	नपुंसकलिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
(*v*)	नपुंसकलिंगम्	चतुर्थी/पञ्चमी	द्विवचनम्

3.

	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(*i*)	लङ्लकारः	प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
(*ii*)	लट्लकारः	प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
(*iii*)	लङ्लकारः	प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
(*iv*)	लङ्लकारः	प्रथमः पुरुषः	बहुवचनम्
(*v*)	लट्लकारः	प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्

4. (*i*) कः + चन (*ii*) भक्ताः + च (*iii*) सत् + मित्रम् (*iv*) अनु + अभवत्

(*v*) ने + अनम्

5. (*i*) आ + नी + ल्यप् (*ii*) श्रु + क्त्वा (*iii*) दृश् + क्त्वा

(*iv*) वि + अव + स्था + ल्यप् (*v*) ग्रह् + क्त्वा

(*vi*) गम् + तुमुन् (*vii*) भू + क्त्वा (*viii*) वच् + क्त्वा

चतुर्दशः पाठः राजा भोजः (समासप्रकरणम्)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) गुरुकुले (*ii*) (ग) आश्चर्यचकिताः (*iii*) (ग) बालकस्य (*iv*) (ग) रामायण-चम्पू

(*v*) (ख) धारानगर्याम्

2. (*i*) ज्योतिषाचार्यः भविष्यवाणीम् अकरोत्–"अयं बालकः अतीव भाग्यवान्। वयस्कः भूत्वा एषः महान् नृपः भविष्यति। अस्य यशः सर्वत्र प्रसरिष्यति।"

(*ii*) चिन्तितः आचार्यः बालकम् अपृच्छत् यत् सः इदं किमर्थम् अकरोत्।

(*iii*) बालकः स्वशक्त्या पराक्रमेण च नृपः भवितुम् इच्छति स्म।

(*iv*) भोजः अतीव न्यायप्रियः, विद्वान् प्रजापालकः च नृपः आसीत्।

(*v*) बालकः प्रस्तरप्रहारेण स्वदन्तौ अत्रोटयत्।

3. (*i*) अकरोत् = किया

(*ii*) भविष्यामि = होऊँगा

(*iii*) अपृच्छत् = पूछा

(*iv*) सादरम् = आदर सहित

(*v*) अपश्यन् = देखे

4. (*i*) अस्य यशः कुत्र प्रसरिष्यति? (*ii*) एषः कीदृशः नृपः भविष्यति?

(*iii*) चिन्तितः कः अपृच्छत्? (*iv*) बालकः कथम् अवदत्।

(*v*) अहं कः भविष्यामि?

5. (*i*) सर्वे आश्चर्यचकिताः अभवन्। (*ii*) सः इदं किमर्थम् अकरोत्?

(*iii*) बालकः सादरम् अवदत्। (*iv*) भोजस्य विषये अनेकाः कथाः प्रचलिताः सन्ति।

(*v*) अहं भाग्यस्य अवलम्बनं न इच्छामि।

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) भविष्यति (*ii*) (क) अकरोत् (*iii*) (ख) जानाति (*iv*) (ग) अरचयत्

(*v*) (ख) अभवन्

2. (*i*) काल + अन्तरे (*ii*) एतत् + श्रुत्वा (*iii*) अद्य + अपि

(*iv*) उद् + अतिष्ठत् (*v*) अति + इव

3. (*i*) अकुर्वन् (*ii*) ज्ञायन्ते (*iii*) अरचयन् (*iv*) इच्छामः

(*v*) इच्छथ

4.

	विग्रह	समास्य नाम
(*i*)	प्रस्तरस्य प्रहारेण	तत्पुरुषः समासः
(*ii*)	आदरेण सहितम्	अव्ययीभावः समासः
(*iii*)	प्रजायाः पालकः	तत्पुरुषः समासः
(*iv*)	महान् चासौ राजा	कर्मधारयः समासः
(*v*)	पञ्चानां पात्राणां समाहारः	द्विगुः समासः

5. (*i*) भू + तुमुन् (*ii*) दृश् + क्त्वा (*iii*) वि + हस् + ल्यप्

(*iv*) आ + गम् + शतृ (*v*) गम् + क्तवतु

पञ्चदशः पाठः अविस्मरणीया गोवायात्रा (पत्रलेखनम्)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ख) पुर्तगालदेशेन (*ii*) 1963 तमे वर्षे (*iii*) (क) गोपराष्ट्रम् (*iv*) (ख) पञ्चाशत्

(*i*) (ख) पणजी

2. (*i*) 'गोवा' प्रदेशस्य 'सेंट फ्रांसिस चर्च', 'पिलर सेमिनरी', 'होली स्पिरिट' आदीनि प्रसिद्धानि गिरिजास्थलानि सन्ति।
   (*ii*) गोवाप्रदेशस्य उल्लेखः महाभारते 'गोपराष्ट्रम्' रूपे च प्राप्यते।
   (*iii*) गोवाप्रदेशे भाषायां, वेशभूषायां, भोजने, नृत्य-संगीतादि-कलासु च यूरोपीयप्रभावः दृश्यते।
   (*iv*) गोवाप्रदेशे लौहखनिजपदार्थं प्रचुरमात्रायां मिलति।
   (*v*) गोवाप्रदेशस्य काजवफलम् प्रसिद्धम् अस्ति।

3. (*i*) तटाः (*ii*) परिवारेण (*iii*) काजवफलम् (*iv*) गिरिजास्थलानि
   (*v*) रेलयानेन

	पदानि		विलोमपदानि
4. (*i*)	गमनस्य	–	आगमनस्य
(*ii*)	स्वतन्त्रः	–	परतन्त्रः
(*iii*)	लघुतमः	–	दीर्घतमः
(*iv*)	उदयस्य	–	अस्तस्य
(*v*)	सुखदायिनी	–	दुःखदायिनी

5. (*i*) (क) चिह्निता (*ii*) (क) वर्णनम् (*iii*) (ख) भ्रमणस्थानम्
   (*iv*) (क) सागरतीरे (*v*) (क) विश्वप्रसिद्धः

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (ग) भारतस्य (*ii*) (क) प्रदेशस्य (*iii*) (क) पुर्तगालदेशेन (*iv*) (ख) मित्रैः
   (*v*) (ख) सागरस्य

2. (*i*) सूर्य + उदयस्यः (*ii*) गै + अकः (*iii*) यदा + अपि
   (*iv*) उत् + लेखः (*v*) देव + आलयः

3. (*i*) दा + क्त (*ii*) पठ + तुमुन्
   (*iii*) क्रीड् + क्त्वा (*iv*) उत् + स्था + ल्यप्
   (*v*) प्र + आप् + क्तवतु

4.	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(*i*)	परिवारेण	परिवाराभ्याम्	परिवारेभ्यः
(*ii*)	भाषायाम्	भाषयोः	भाषासु
(*iii*)	अनुजायै	अनुजाभ्याम्	अनुजाभ्यः
(*iv*)	सागरतटे	सागरतटयोः	सागरतटेषु
(*v*)	देशे	देशयोः	देशेषु

5.	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(*i*)	भवति	भवतः	भवन्ति
(*ii*)	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
(*iii*)	पश्येयम्	पश्येव	पश्येम

(*iv*) क्रीडतु क्रीडताम् क्रीडन्तु

(*v*) तरिष्यसि तरिष्यथः तरिष्यथ

षोडशः पाठः समशीलेषु विभाति मैत्री ('स्म' प्रकरणम्)

अभ्यास-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) मण्डूकेन (*ii*) (ख) मूषकः (*iii*) (ख) तडागम् (*iv*) (ख) जलम्
   (*v*) (ख) मूषकस्य
2. (*i*) मूषकः तरणं न जानाति स्म।
   (*ii*) मूषकः मण्डूकं पुनः पुनः प्रार्थयत् – "बहिः निस्सरतु भवान्, अहं जले वस्तुं न शक्नोमि।"
   (*iii*) श्येनेन मूषकः जलात् बहिः निस्सर्तुं यतमानः दृष्टः।
   (*iv*) असमानेषु मैत्री न कर्तव्या।
   (*v*) मूषकेण सह मण्डूकः बद्धः आसीत्।
3. (*i*) (ख) प्रयासरतः (*ii*) (क) प्रकूद्र्य (*iii*) (ग) कष्टपूर्णा (*iv*) (क) अवलोक्य
   (*v*) (ख) प्रसन्नः
4. (*i*) केषु मैत्री विभाति?
   (*ii*) असमानेषु का कदापि न कर्तव्या?
   (*iii*) जलं कस्य क्रीडास्थली अस्ति?
   (*iv*) कस्य दशा शोचनीया अभवत्?
   (*v*) श्येनः कं गृहीत्वा उत्पतति स्म?
5. (*i*) एकदा मण्डूकेन सह मूषकस्य मैत्री अभवत्।
   (*ii*) तयोः भोजनं दुर्लभं जातम्।
   (*iii*) तौ अचिन्तयताम्–"अन्यत्र गत्वा जीवनयापनं कुर्याव।"
   (*iv*) तौ सूत्रेण स्वशरीरं बद्ध्वा अगच्छताम्।
   (*v*) मार्गे मण्डूकः जलम् अपश्यत्।
   (*vi*) मण्डूकः तस्मिन् अकूर्दत्।
   (*vii*) मूषकस्य दशा कष्टपूर्णा अभवत्।
   (*viii*) परं मण्डूकः मूषकस्य विषये न अचिन्तयत्।

व्याकरण-प्रपत्रम्

1. (*i*) (क) अभवत् (*ii*) (ख) स्वभावेन (*iii*) (क) मण्डूकस्य (*iv*) (ख) वचनस्य
   (*v*) (ख) तडागम्
2. (*i*) अत्र + अन्तरे (*ii*) झटिति + एव (*iii*) यदि + अपि
   (*iv*) भौ + उकः (*v*) सदा + एव

3. (*i*) नि + बन्ध् + ल्यप् (*ii*) निः + सृ + तुमुन्

(*iii*) वस् + तुमुन् (*iv*) अभि + पत् + ल्यप्

(*v*) शुच् + अनीयर + टाप्

4. (*i*) (क) क्रीडास्थली (*ii*) (ख) दशा (*iii*) (क) मूषकस्य (*iv*) (ख) सूत्रेण

(*v*) (ग) भोजनम्

5.

	लिंगम्	विभक्तिः	वचनम्
(*i*)	नपुंसकलिंगम्	तृतीया	एकवचनम्
(*ii*)	स्त्रीलिंगम्	द्वितीया	एकवचनम्
(*iii*)	पुल्लिंगम्	षष्ठी	एकवचनम्
(*iv*)	पुल्लिंगम्	सप्तमी	एकवचनम्
(*v*)	पुल्लिंगम्	प्रथमा	बहुवचनम्